

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

***Ocena zmian w strukturze
społeczno-ekonomicznej wsi
w latach 2000-2005***

nr 79

Warszawa 2007

***Michał Dudek
Agnieszka Wrzochalska
Łukasz Zwoliński***

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

***Ocena zmian w strukturze
społeczno-ekonomicznej wsi
w latach 2000-2005***

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

Ocena zmian w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi w latach 2000-2005

Redakcja naukowa

dr hab. Alina Sikorska, prof. IERiGŻ-PIB

Autorzy:

mgr Michał Dudek

dr inż. Agnieszka Wrzochalska

mgr Łukasz Zwoliński

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

Warszawa 2007

Pracę zrealizowano w ramach tematu
**Zróżnicowanie regionalne w rozwoju rolnictwa oraz jego wpływ
na problemy ekonomiczne i społeczne obszarów wiejskich**
w zadaniu *Czynniki marginalizacji i konkurencyjności w strukturze
społeczno-ekonomicznej polskiej wsi po akcesji do UE*

Celem opracowania była ocena zmian wyróżnionych cech społeczno-demograficznych
ludności wiejskiej w latach 2000-2005 oraz ocena poziomu życia ludności, która
między innymi objęła stan wyposażenia w wybrane przedmioty trwałego użytkowania
i instalacje techniczno-sanitarne oraz uwarunkowania związane ze stanem zdrowia
mieszkańców wsi.

Korekta
Krzysztof Kossakowski

Redakcją techniczną
Leszek Ślipki

Projekt okładki
AKME Projekty Sp. z o.o.

ISBN 978-83-60798-25-6

*Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
00-950 Warszawa, ul. Świętokrzyska 20, skr. poczt. nr 984
tel.: (0·prefiks·22) 50 54 444
faks: (0·prefiks·22) 50 54 636
e-mail: dw@ierigz.waw.pl
<http://www.ierigz.waw.pl>*

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Nakład: 500 egz.

Druk: ABM System

Oprawa: UWIPAL

Spis treści

	str.
Wprowadzenie	7
1. Ocena wybranych cech społeczno-demograficznych populacji wiejskiej w latach 2000-2005	9
1.1. Cechy demograficzne	9
1.2. Aktywność edukacyjna społeczeństwa wiejskiego	11
1.3. Mobilność przestrzenna ludności	15
1.4. Ocena zmian w aktywności zawodowej oraz poziomie dochodów ludności wiejskiej	17
2. Zmiany cech społeczno-demograficznych kierowników gospodarstw rolnych	19
2.1. Ogólna charakterystyka wyróżnionej grupy osób	19
2.2. Zmiany dotyczące najstarszej grupy kierowników gospodarstw rolnych	22
2.3. Przemiany w latach 2000-2005 zachodzące w grupie młodych kierowników gospodarstw rolnych	25
3. Ocena warunków życia ludności oraz stanu zdrowia mieszkańców wsi	29
3.1. Ocena standardu wyposażenia budynków mieszkalnych	29
3.2. Wyposażenie w przedmioty trwałego użytkowania	29
3.3. Dostępność przestrzenna do placówek oświatowych i ochrony zdrowia	30
3.4. Wybrane uwarunkowania stanu zdrowia mieszkańców wsi	32
Podsumowanie i wnioski	37
Literatura	42

Wprowadzenie

Zmiany gospodarcze, które występowały w minionych latach w Polsce, tj. przejście od gospodarki centralnie sterowanej do gospodarki rynkowej a także przystąpienie do Unii Europejskiej znacząco wpłynęły na przemiany zarówno ekonomiczne jak i społeczne na terenach wiejskich. Po okresie kiedy dominującymi problemami była pogarszająca się sytuacja ekonomiczna wielu gospodarstw wiejskich, które musiały sprostać wyzwaniom gospodarki rynkowej i wszystkim pojawiającym się problemom zarówno samego gospodarstwa jak i poszczególnych jego członków, wejście naszego kraju w struktury UE dało nowe szanse rozwoju i możliwości wielu działań. Nowe okoliczności i uwarunkowania spowodowały wzrost znaczenia kapitału ludzkiego i wiedzy w każdej dziedzinie gospodarki.

Wraz z uruchomieniem zasad Wspólnej polityki rolnej polscy rolnicy znaleźli się w nowej sytuacji: wzmożonej konkurencji, konieczności wdrażania nowych metod produkcji i technologii, zachowaniu zrównoważonego rozwoju, ale przy jednoczesnym wsparciu dopłatami bezpośrednimi oraz z możliwością skorzystania z pomocy programów uruchamianych w ramach Wspólnej Polityki Rolnej. Akcesja Polski do UE miała wpływ na sytuację społeczno-ekonomiczną ludności zamieszkującej obszary wiejskie, która musiała przystosować się do wielu nowych warunków życia i pracy. W zmieniającej się rzeczywistości społeczno-gospodarczej Polski nowego (innego) wymiaru nabierają cechy wynikające ze szczególnych uwarunkowań obszarów wiejskich bezpośrednio rzutując na sytuację ludności wiejskiej. Rodzina rolnicza pozostaje nadal wspólnotą konsumpcyjną oraz zespołem produkcyjnym, w którym przeplatają się role rodzinne z rolami produkcyjnymi. Ważne stają się nie tylko czynności opiekuńczo wychowawcze, decyzyjne i organizacyjne dotyczące całości gospodarstwa. Realizacja obu tych funkcji stawia nowe zadania – niezbędne stają się kwalifikacje związane z dziedziną planowania i zarządzania budżetem domowym, wiedzą z zakresu działań dotyczących ochrony zdrowia, racjonalnego i ekonomicznego żywienia rodziny czy też wyposażenia domu. To, w jaki sposób gospodaruje się zasobami pieniędzy, czasem czy energią rodziny ma decydujący wpływ na sukces lub porażkę całego gospodarstwa.

Przemiany sytuacji społeczno – ekonomicznej na terenach wiejskich odbywają się na wielu płaszczyznach. Swoim zasięgiem objęły nie tylko zmiany demograficzne i społeczne w obrębie rodziny, wyróżnionych grup rolników, ale także zauważalne są zmiany w dziedzinie aktywności zawodowej i edukacyjnej oraz przeobrażaniu własnego otoczenia. Pomimo stosunkowo krótkiego członkostwa naszego kraju w UE, wyraźnie sygnalizowane są pozytywne zmiany, jakie zaistniały na terenach wiejskich. Dodatkowym przykładem i wyrazem tych pozytywnych zmian jest to, że około jedna trzecia rolników jest „bardzo zadowolona i zadowolona” z pracy, a równocześnie ponad jedna trzecia ocenia swoje życie jako „wspaniałe lub udane”, a co siódmy rolnik jest „bardzo

zadowolony bądź zadowolony” z nowych perspektyw¹. Zasadna więc wydaje się potrzeba oceny zmian zwłaszcza, tych jakie zaszły w strukturze społeczno-ekonomicznej ludności.

Ocenę zmian w strukturze społeczno-ekonomicznej ludności wiejskiej w latach 2000-2005 przeprowadzono głównie w oparciu o wyniki badań ankietowych IERiGŻ-PIB przeprowadzonych w 2005 roku² wśród 8604 rodzin, z czego 3705 rodzin posiadało gospodarstwa rolne o powierzchni większej niż 1 hektar użytków rolnych. Rodziny objęte badaniem znajdowały się na terenie 76 wsi położonych w różnych regionach kraju. Dobór wsi objętych badaniem miał charakter celowy i reprezentacyjny ze względu na cechy społeczno-ekonomiczne oraz strukturę agrarną gospodarstw rolnych położonych w granicach wyróżnionych regionów. Wszystkie rodziny zamieszkujące na terenie wybranych wsi zostały objęte badaniem ankietowym. Przy określaniu dynamiki zachodzących zmian, punktem odniesienia były wyniki badań analogicznej zbiorowości w 2000 roku.

Ocenie poddano głównie zmiany w latach 2000-2005 według wyróżnionych cech społeczno-demograficznych ludności wiejskiej z rodzin rolniczych oraz rodzin bezrolnych. Zbadano również zróżnicowanie regionalne w tym zakresie. Przeanalizowano i oceniono także różnice w cechach społeczno-demograficznych w grupach: osób opuszczających tereny wiejskie, kierowników gospodarstw rolnych oraz wśród ludności wiejskiej ogółem. Ocena poziomu życia ludności rolniczej objęła warunki materialne związane z uzyskiwanymi dochodami, stan wyposażenia w wybrane przedmioty trwałego użytkowania i instalacje techniczno-sanitarne, a także uwarunkowania związane ze stanem zdrowia i opieką medyczną na terenach wiejskich.

¹Por. *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, raport pod red. J. Czapiński, Panek T., Rada Monitoringu społecznego, Warszawa 10.09.2007.

² Jedynie w celu ukazania niektórych zjawisk makroekonomicznych posłużono się opracowaniami i danymi statystycznymi GUS.

1. Ocena wybranych cech społeczno-demograficznych populacji wiejskiej w latach 2000-2005

1.1. Cechy demograficzne

Według danych GUS w 2005 roku na obszarach wiejskich zamieszkiwało około 38,6% ludności Polski, tj. 14,7 mln osób. W stosunku do roku 2000 liczba ludności zamieszkującej te tereny wzrosła o 149,6 tys. (o około 1,0%). Ogólna liczba ludności Polski w tym samym czasie zmniejszyła się o 0,3%, tj. o 96,9 tys.

Z analizy danych badań ankietowych przeprowadzonych przez IERiGŻ-PIB wynika, że ludność wiejska w 2005 roku była młodszą od mieszkańców miast. Przejawiało się to zarówno korzystniejszą strukturą wieku ludności wiejskiej, jak również mniejszą o ponad trzy lata medianą wieku.

Wyniki ankiety zrealizowanej przez IERiGŻ-PIB w 2005 roku wskazywały, że nie wystąpiły znaczące różnice w wieku pomiędzy ludnością z rodzin rolniczych i rodzin bezrolnych. Mediana wieku wśród obu grup ludności wynosiła 36 lat, choć wśród osób z rodzin rolniczych zanotowano mniejszy o 4 p.p. (19,0% wśród rodzin bezrolnych) odsetek osób w wieku poprodukcyjnym.

W 2005 roku w ujęciu regionalnym³ demograficznie najmłodsza była ludność, która zamieszkiwała makroregiony środkowozachodni oraz północny, natomiast najstarszą część populacji stanowili mieszkańcy makroregionu środkowowschodniego.

Największe zmiany przez ostatnie lata zanotowano w grupie ludności w wieku przedprodukcyjnym i produkcyjnym, co było wywołane zmniejszeniem liczby urodzeń i wstępowaniem w wiek produkcyjny wyżu demograficznego z lat osiemdziesiątych. Przez ostatnie dziesięć lat nie zanotowano istotnych zmian odsetka ludności wiejskiej w wieku poprodukcyjnym, w przeciwieństwie do ludności w miastach.

Wzmożona liczba młodych osób wstępujących w wiek produkcyjny spowodowała, że ogólny współczynnik obciążenia demograficznego w 2005 roku zarówno dla ludności z rodzin rolniczych, jak i bezrolnych był mniejszy niż obserwowany w 2000 roku. Największe obciążenie dla ludności w wieku produkcyjnym zaznaczyło się w makroregionie środkowowschodnim, a najmniejsze w makroregionie północnym.

Według badań IERiGŻ-PIB od początku lat dziewięćdziesiątych ludność wiejska charakteryzowała się równowagą płci, ale wśród rodzin rolniczych zaznaczała się przewaga mężczyzn. Przeprowadzona ocena wykazała, że w regionach, w których dominuje zatrudnienie tylko w rolnictwie (makroregion środkowozachodni i północny) liczba kobiet przypadająca na stu mężczyzn jest mniejsza niż na tych terenach, gdzie występują tradycje zarobkowania pozarolniczego (Polska południowa).

³ W badaniu wyróżniono pięć makroregionów, które objęły następujące województwa: I. środkowozachodni – kujawsko-pomorskie, wielkopolskie; II. środkowowschodni – łódzkie, mazowieckie, lubelskie, podlaskie; III. południowo-wschodni – świętokrzyskie, małopolskie, podkarpackie, śląskie; IV. południowo-zachodni – opolskie, lubuskie, dolnośląskie; V. północny – zachodniopomorskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie.

Dokładna analiza ludności z poszczególnych grup wiekowych w zależności od płci wykazała istnienie dwóch ważnych prawidłowości. Po pierwsze, wśród kobiet z rodzin rolniczych, występuje znacznie mniej kobiet w wieku 25-54 niż w pozostałych grupach wiekowych. Jest to rezultat między innymi niechęci młodych kobiet do pracy w rolnictwie i poszukiwania przez nie innego zajęcia. Po drugie, wśród ludności z rodzin bezrolnych, w starszych grupach wiekowych występuje znaczna nadwyżka liczby kobiet nad liczbą mężczyzn. Jest to wynik sprzedaży, oddzierzawy lub przekazania gospodarstwa rolnego przez kobiety w podeszłym wieku i tym samym przejścia do grupy osób bezrolnych. Dodatkowo kobiety charakteryzują się dłuższym przeciętnym trwaniem życia, co również przyczynia się do ich liczebnej przewagi nad mężczyznami w najstarszych grupach wiekowych.

Na terenach wiejskich zaznacza się negatywne zjawisko polegające na zwiększaniu się liczby osób w wieku 18-34 lat, które nie decydują się na związek małżeński⁴. Można przewidywać, że załamanie się tradycyjnych więzi rodzinnych w przyszłości wpłynie na zmniejszenie się liczby narodzin, gdyż w dalszym ciągu zdecydowana większość dzieci w Polsce pochodzi z urodzeń małżeńskich. W próbie badawczej więcej osób stanu wolnego wchodziło w skład rodzin rolniczych niż bezrolnych, jednak wśród ludności związanej z rolnictwem powiększanie się odsetka kawalerów i panien przez ostatnie pięć lat odbywało się w ponad dwukrotnie wolniejszym tempie niż w grupie nie związanej z gospodarstwami rolnymi.

1.2. Aktywność edukacyjna⁵ społeczeństwa wiejskiego

Pomiędzy terenami wiejskimi a miejskimi od lat występują znaczne dysproporcje w wykształceniu ludności, choć na wsi, podobnie jak w miastach,

⁴ Według danych GUS współczynnik małżeństw na terenach wiejskich w latach 2000-2004 zmniejszył się o 11,8% (w miastach o 8,0%). W tym samym czasie liczba urodzeń żywych w przeliczeniu na 1000 ludności zmniejszyła się o 12,0% na wsi i o 1,1% w miastach. Choć w 2005 roku zarówno współczynnik małżeństw, jak i liczba urodzeń żywych wzrosły na wsi w porównaniu do lat wcześniejszych, to zjawiska te nie są oznaką pozytywnych zmian dotyczących liczby małżeństw i urodzeń, a są efektem wstępowania w starsze roczniki wyżu demograficznego z lat osiemdziesiątych.

⁵ Ocena aktywności edukacyjnej ludności dokonywana jest na podstawie zakresu korzystania z określonej usługi edukacyjnej w trybie szkolnym (nauka w szkołach w trybie stacjonarnym, wieczorowym i zaocznym, wszelkie studia podyplomowe) lub pozaszkolnym. Mierzona jest jako odsetek osób w określonej grupie wieku korzystających z danej formy usługi. Miernik ten dla usług edukacyjnych świadczonych w trybie szkolnym jest określany jako wskaźnik skolaryzacji i wyznaczany jest zwykle dla osób w wieku do 24 lat. W odniesieniu do najmłodszej grupy wiekowej, to znaczy dzieci w wieku do 6 lat, oznacza on możliwość dostępu do żłobków i przedszkoli. Jest więc stosowany głównie do oceny zasięgu opieki instytucjonalnej nad dziećmi, natomiast dla osób w wieku 18 lat i więcej może służyć do oceny ich aktywności edukacyjnej. W przypadku osób dorosłych (tj. powyżej 18 roku życia) ocenie poddawane mogą być także formy aktywności edukacyjnej oraz ich status na rynku pracy (por. I. Kotowska, I. Grabowska, D. Węzak, *Edukacja*, [w:] *Diagnoza społeczna 2007*. Warunki i jakość życia Polaków, pod red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 10.09.2007).

zwiększają się aspiracje edukacyjne. W 2005 roku na obszarach wiejskich, w porównaniu do miast, zanotowano prawie dwukrotnie mniejszy odsetek osób z wykształceniem co najmniej średnim i ponad trzykrotnie mniejszy odsetek osób z wykształceniem wyższym. Badania wykazały, iż ogółem na obszarach wiejskich w 2005 roku, 28,0% ludności posiadało wykształcenie średnie, policealne lub wyższe (w tym wyższe 5,1%). W porównaniu do 2000 roku odsetek osób legitymujących się wyżej wymienionym poziomem wykształcenia zwiększył się o 10,4 p.p (w tym z wykształceniem wyższym o 2,7 p.p, tj. dwukrotnie). Badania ankietowe przeprowadzone w IERiGŻ-PIB wykazały, że nie wystąpiły zasadnicze różnice w poziomie wykształcenia pomiędzy ludnością z rodzin rolniczych i bezrolnych. Najwyższe odsetki osób z wykształceniem średnim, policealnym lub wyższym zanotowano wśród ludności z południowych terenów kraju, a najmniejsze w Polsce zachodniej. Wynika stąd, że niezmiennie wykształcenie jest postrzegane w kontekście poprawy pozycji na rynku pracy zarobkowej (rozpowszechnionej w regionie południowym). Ciągłe znaczenie rzadziej jest uwzględniane jako wyznacznik prowadzenia racjonalnej działalności rolniczej.

Tymczasem rolnik coraz bardziej potrzebuje różnorodnej wiedzy, zarówno z zakresu biologii, chemii, technologii produkcji, ekonomii jak również nauk społecznych. Powinien rozumieć podstawowe procesy zachodzące w glebie, roślinie, w organizmach zwierzęcych oraz wszelkie związki przyczynowo-skutkowe zachodzące w gospodarstwie, interpretować zjawiska i procesy zachodzące między ludźmi oraz na rynku towarów i usług. Rola wiedzy, szczególnie w odniesieniu do polskich rolników jest tym bardziej znacząca, że konkurencja z innymi państwami UE jest duża, a współczesne rolnictwo, coraz bardziej intensywne oraz precyzyjne, staje się wiedzochłonne. W tej sytuacji wymagom nowoczesnego gospodarowania trudno sprostać rolnikom bez odpowiedniego wykształcenia. Brak umiejętności lub spóźnianie się z wdrażaniem postępu technologicznego eliminuje rolnika z rynku. Producenci zamierzający rozwijać swoje przedsiębiorstwa będą musieli utrzymać klientów, o których zabiegają inni rolnicy. Niezbędne więc im będą umiejętności związane z rozpoznaniem rynku, nawiązywanie kontaktów z odbiorcą i tworzenie własnej marki. W literaturze przedmiotu nierzadko podkreślane jest, że polscy rolnicy popełniają wiele błędów w technologii produkcji, które często wynikają z niewiedzy dotyczącej tego zagadnienia⁶.

Zdobyte wykształcenie, posiadane predyspozycje zawodowe i rutynowe sprawności stanowią bazę zarówno indywidualnego, jak i zbiorowego zasobu pracy⁷.

Wspomniana baza w połączeniu z pewnymi cechami fizycznymi, stanem zdrowia, wartościami itd. tworzy kapitał ludzki danego regionu. Należy podkre-

⁶B. Klepacki, *Wykształcenie jako czynnik różnicujący zasoby, organizacje i wyniki ekonomiczne gospodarstw rolniczych*, [w:] Roczniki Naukowe. Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu. Tom VII, Zeszyt 1, Warszawa – Poznań 2005.

⁷ G. Spychalski, *Mezoekonomiczne aspekty kształtowania rozwoju obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2005.

ślić, że na obszarach wiejskich występuje niższy niż w mieście poziom kapitału ludzkiego, zamieszkuje tam ludność nie tylko o niższym poziomie wykształcenia, ale i niższej aktywności, a w konsekwencji o niższych umiejętnościach radzenia sobie ze zmianami.

Zmiany społeczno-gospodarcze, zmniejszające się potrzeby siły roboczej, lepsze umaszynowanie wymuszają odchodzenie ludności wiejskiej od rolnictwa i poszukiwanie alternatywnych zajęć w celu osiągnięcia satysfakcji ekonomicznej. Wiąże się to z koniecznością podnoszenia poziomu wykształcenia zawodowego i ogólnego. Ogromnego znaczenia nabiera zatem zrozumienie przez ludność rolniczą potrzeby doksztalcania i doskonalenia, w tym również o charakterze pozarolniczym, gdyż wielofunkcyjny rozwój wsi wymusza konieczność wkomponowania w przestrzeń wiejską coraz większej liczby funkcji pozarolniczych. Stwarza to szanse na alternatywne źródła dochodu⁸. Gorzej wykształcona ludność wiejska charakteryzuje się najczęściej małą aktywnością zawodową i kulturalną, rzadkością zachowań przedsiębiorczych, co również hamuje możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Tymczasem rozwój pozarolniczych kierunków aktywności ekonomicznej wymaga umiejętności poszukiwania informacji, kontaktów z klientami i odbiorcami, poszukiwania rynków zbytu itp.

Oceniając aktywność edukacyjną ludności z terenów wiejskich w latach 2000-2005 należy zaznaczyć, iż w roku 2005 w porównaniu do roku 2000 nie zmienił się dostęp dzieci w wieku 0-6 lat do opieki instytucjonalnej, tj. żłobków i przedszkoli. Nadal pozostaje on na niskim poziomie i utrzymują się różnice niekorzystne dla wsi w porównaniu z miastem. Niedobór instytucji opiekuńczo-wychowawczych, z których mogłyby korzystać dzieci wiejskie może być czynnikiem ograniczającym wzrost aktywności zawodowej głównie kobiet wiejskich, a zwłaszcza podejmowania przez nie zatrudnienia w sektorze pozarolniczym. Wobec zmian struktury zatrudnienia ludności wiejskiej związanych z przesunięciem części zasobów pracy do sektora pozarolniczego istnieje potrzeba zwiększenia dostępności do tego typu placówek dla mieszkańców wsi. Ponadto trzeba brać pod uwagę, że dobrej jakości usługi opiekuńcze, dostępne dla rodziców po odpowiednio niskiej cenie, są skutecznym sposobem zmniejszania nierówności edukacyjnych oraz ekonomicznych⁹.

Pomimo, że w ostatnich latach odnotowano korzystne zmiany obejmujące dwukrotne zwiększenie odsetka osób z wykształceniem wyższym, które zamieszkiwały tereny wiejskie, to w dalszym ciągu różnice były znaczące. W mieście bowiem tempo wzrostu odsetek osób, w wieku 20-24 lata, kontynuujących naukę było jeszcze szybsze i stabilizacja tego udziału dla mieszkańców wsi przyczynia się do dalszego narastania i tak niekorzystnych dla terenów wiej-

⁸ E. Stawicka *Poziom wykształcenia ludności wiejskiej a wielofunkcyjny rozwój wsi*. [w:] W. Kamińska, *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich*, Kielce 2002.

⁹ Por. Kotowska I., Grabowska I., D Węzak., „Edukacja”, [w:] „*Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*”, pod red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 10.09.2007.

skich różnic w strukturze wykształcenia ludności. Analiza danych pochodzących z badań ankietowych IERiGŻ-PIB, wykazała, że głównymi czynnikami wpływającymi na wzrost aspiracji edukacyjnych młodzieży wiejskiej były plany zawodowe związane z aktywnością w pozarolniczych działach gospodarki na terenach wiejskich, a także w pobliskich miastach lub za granicami kraju.

Należy również zwrócić uwagę, że dużą rolę w podnoszeniu poziomu wykształcenia ludności wiejskiej spełniają niepubliczne placówki oświatowe. Wiele uczelni zostało zlokalizowanych w centrum obszarów wiejskich i przez to charakteryzuje się łatwym dostępem dla młodzieży ze wsi. Trudno jeszcze jednoznacznie ocenić to zjawisko i określić ogólną liczbę absolwentów tych uczelni pochodzących ze wsi. Dyskusyjny może być też poziom wiedzy przekazywanej przez te placówki, zwłaszcza w porównaniu z renomowanymi uczelniami o wieloletniej tradycji. Jednak lepsza dostępność przestrzenna niepublicznych wyższych uczelni wpłynęła także na wzrost aspiracji edukacyjnej młodzieży wiejskiej¹⁰.

Nowoczesne społeczeństwa muszą kłaść nacisk głównie na edukację i kształcenie, ale również stwarzać dogodne warunki do studiowania i kształcenia dorosłych. Kształcenie ustawiczne wiąże się ze zdobywaniem wiedzy i umiejętności przez cały okres życia. Definicja pojęcia kształcenia ustawicznego mówi, że jest to każda forma uczenia się, podejmowana w jakimkolwiek momencie życia w celu wzbogacenia wiedzy, podniesienia kompetencji lub kwalifikacji zawodowych, obywatelskich lub społecznych¹¹. Edukacja dorosłych może być realizowana w różnych formach zorganizowanych działań oświatowych, formalnych lub innych, mających na celu – niezależnie od treści, poziomu i metod – kontynuację lub uzupełnianie kształcenia w szkołach, uczelniach i uniwersytetach, a także naukę praktyczną, dzięki czemu osoby, uznawane za dorosłe przez społeczeństwo, do których należą, rozwijają swoje zdolności, wzbogacają wiedzę, doskonalą swoje techniczne i zawodowe kwalifikacje lub zdobywają nowy zawód, zmieniają swoje postawy i zachowania w zakresie wszechstronnego kształcenia osobowości oraz uczestnictwa w zrównoważonym i niezależnym rozwoju społecznym, ekonomicznym i kulturalnym.

¹⁰ Por. A. Wrzochalska, *Edukacja jako czynnik warunkujący poprawę sytuacji ludności wiejskiej na rynku pracy*, [w:] *Ekonomiczno-społeczne problemy rozwoju zrównoważonego*, tom II, pod red. naukową G. Karminowkiej, Akademia Rolnicza Szczecinie, Szczecin 2007, oraz B. Fedyszak-Radziejowska, *Wewnętrzne i zewnętrzne czynniki zmian na polskiej wsi*, [w:] A. Rosner *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2005.

¹¹ Por. E. Stawicka, *Stan wykształcenia ludności wiejskiej oraz możliwości podejmowania dokształcania i doskonalenia zawodowego przez rolników*, *Wiedza rolników jako determinanta w rozwoju gospodarstw rolnych*, opracowania na potrzeby realizacji zadania 4015, maszynopisy, Warszawa 2007.

Wzrost ogólnego udziału osób korzystających z usług edukacyjnych wśród ludności w wieku 25-29 lat (tj. zaliczanych do grupy dorosłych) wynika z korzystnych zmian w skali aktywności edukacyjnej mieszkańców miast (zwłaszcza dużych), czego wynikiem są pogłębiające się różnice terytorialne na niekorzyść mieszkańców wsi i małych miast. Także w następnej grupie wieku (tj. osób w wieku 30-39 lat), w latach 2000-2005 nie uległa poprawie ich wcześniej niska aktywność edukacyjna. Jeszcze silniej utrzymuje się brak skłonności do korzystania z usług edukacyjnych osób powyżej 39 lat. Tym samym proces doskonalenia kwalifikacji osób dorosłych nadal jest selektywny i ma stosunkowo niewielki zasięg. Należy uznać, że kształcenie osób dorosłych, nie tylko na terenach wiejskich, ale także w skali całego kraju wciąż ma zakres marginalny. Potwierdza to porównanie z krajami Europy Zachodniej, z którego wynika, że Polska ma najniższe wskaźniki zatrudnienia osób w wieku 55-64 lata, co między innymi należy uznać za efekt bierności edukacyjnej. Rysuje się więc konieczność podwyższania kwalifikacji osób w wieku 30 lat i starszych, zwłaszcza w regionach wiejskich, gdyż osoby te mają przed sobą relatywnie długi okres aktywności zawodowej, przy ograniczonych możliwościach aktywności edukacyjnej¹².

Biorąc pod uwagę ocenę poziomu wykształcenia oraz umiejętności kwalifikacyjnych ludności wiejskiej, można wnioskować, że przygotowanie do funkcjonowania we współczesnym społeczeństwie i na współczesnym rynku pracy osób w wieku mobilnym jest niewystarczające. Zwiększenie ich szans na znalezienie pracy wymaga więc zatem specjalnych działań skierowanych na zwiększenie ich zdolności do zatrudnienia.

1.3. Mobilność przestrzenna ludności

Analiza zmian mobilności przestrzennej ludności z terenów wiejskich na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w 2005 roku wykazała, że wychodźcami z terenów wiejskich były przeważnie osoby młode. Mediana wieku dla osób z rodzin rolniczych w wieku 15 lat i więcej, które opuściły tereny wiejskie, wynosiła 28 lat, natomiast dla ogółu ankietowanej ludności związanej z gospodarstwami rolnymi – 42 lata. Podobne relacje wystąpiły wśród ludności z rodzin bezrolnych. Niska mediana wieku występująca wśród wychodźców z terenów wiejskich jednoznacznie wskazuje, że przeważającą grupę migrantów stanowią osoby rozpoczynające aktywność zawodową. Dziewięć na dziesięć osób opuszczających obszary wiejskie w 2005 roku było w wieku produkcyjnym mobilnym. Ludność migrująca z rodzin związanych z rolnictwem poprzez fakt użytkowania ziemi, cechowała się nieco niższym odsetkiem (o 3,5 p.p.)

¹² Nieznaczny spadek znaczenia szkół i uczelni publicznych w kształceniu osób dorosłych związany jest z rozwojem rynku usług edukacyjnych. Pewne pozytywne działania są już zauważalne, gdyż w ostatnich dwóch latach rozpoczęto wdrażanie Europejskiego Funduszu Społecznego w Polsce, z którego finansowana jest istotna część usług edukacyjnych dla dorosłych, prowadzonych w większości przez jednostki niepubliczne.

osób w wieku produkcyjnym mobilnym niż ludność z rodzin bezrolnych (odpowiednio 89,4% wobec 92,9%).

W ujęciu regionalnym nie zanotowano znacznych różnic dotyczących wieku osób opuszczających tereny wiejskie.

Przy ocenie wpływu migracji z terenów wiejskich na przeobrażenia w strukturze społeczno-demograficznej wsi, należy zwrócić uwagę na poziom wykształcenia tej populacji. Jedną z cech charakteryzujących migrantów, podobnie, jak miało to miejsce w przeszłości, jest ich wyższy poziom wykształcenia niż występujący wśród ludności pozostającej na terenach wiejskich. Młodszy wiek i wyższy poziom wykształcenia wśród osób opuszczających tereny wiejskie niż osób pozostających na wsi wpływa na obniżenie potencjału i jakości wiejskiej społeczności.

Według badań IERiGŻ-PIB w 2005 roku średnio 63,8% osób opuszczających tereny wiejskie z rodzin rolniczych posiadało wykształcenie co najmniej średnie. Najlepiej wykształceni wychodźcy byli w makroregionie środkowo-wschodnim, w którym blisko 7 na 10 osób opuszczających tereny wiejskie posiadało wykształcenie średnie, policealne lub wyższe. Nieco mniejszy, lecz również wysoki odsetek osób (65,6%) posiadających wykształcenie co najmniej średnie wśród wychodźców do miast i do innych krajów zanotowano także w makroregionie południowo-wschodnim. Czynniki sprzyjające migracjom ludności o wysokim poziomie wykształcenia z makroregionu południowo-wschodniego, to występujące tam przeludnienie wsi, a także rozpowszechnienie gospodarstw produkujących głównie lub wyłącznie na własne potrzeby. Badania wykazały, że ten obszar kraju charakteryzuje się największą średnią liczbą rodzin przypadających na jedną wieś, a również największą (razem z makroregionem środkowozachodnim) średnią liczbą osób przypadających na jedną rodzinę wiejską, a równocześnie najmniejszą w kraju średnią liczbą użytków rolnych w przeliczeniu na jedno gospodarstwo rolne.

Należy dodać, że makroregion środkowowschodni, w przeciwieństwie do makroregionu południowo-wschodniego, w 2005 roku charakteryzował się niewielkim udziałem osób z wykształceniem średnim lub wyższym wśród ogółu ludności z rodzin rolniczych, co w połączeniu z migracją osób wykształconych będzie w jeszcze większym zakresie negatywnie wpływać na konkurencyjność tego obszaru.

Najmniejszy odsetek osób posiadających wykształcenie co najmniej średnie, wśród opuszczających tereny wiejskie, odnotowano w makroregionie środkowozachodnim (48,0%). Tak niski odsetek wynikał głównie z niezbyt wysokich aspiracji edukacyjnych wśród ludności rolniczej na tym obszarze kraju. W makroregionie tym w 2005 roku prawie 45% osób posiadało wykształcenie zasadnicze zawodowe, a odsetek osób z wykształceniem średnim, policealnym i wyższym był najniższy w kraju. Wszystkie te czynniki spowodowały, że również wśród wychodźców z terenów wiejskich dominowały osoby o wykształceniu na poziomie szkoły zasadniczej zawodowej, jednak osoby te nie stanowiły

już tak liczącej się grupy, jak wśród ogółu ludności z rodzin rolniczych. Trzeba brać pod uwagę fakt, że czynnikiem ograniczającym mobilność osób najlepiej wykształconych mogła być możliwość znalezienia satysfakcjonującej pracy na miejscu. Takie przypuszczenia uwiarygodniają stosunkowo wysokie średnie dochody przypadające na jedną rodzinę rolniczą i na jedną osobę, które w tym makroregionie były najwyższe w kraju. Z racji mniejszych dysproporcji w dochodach ludności miejskiej i wiejskiej zamieszkującej makroregion środkowozachodni migracje były tam słabiej motywowane od strony ekonomicznej.

Podczas analizy danych dotyczących poziomu wykształcenia osób z rodzin rolniczych opuszczających tereny wiejskie zwraca uwagę fakt, że migrantami ze wsi są przeważnie kobiety (56,7% migracji do miasta i do innego kraju) i to właśnie one przyczyniają się do relatywnie wysokiego poziomu wykształcenia osób opuszczających tereny wiejskie. W 2005 roku wśród osób migrujących z gospodarstw rolnych 71,2% kobiet posiadało wykształcenie średnie lub wyższe, podczas gdy wśród mężczyzn odsetek ten wynosił 54,1%.

W ujęciu przestrzennym największy udział kobiet wśród wychodźców z rodzin rolniczych zanotowano w makroregionie środkowowschodnim (58,6%), a najmniejszy w makroregionie północnym (53,3%). Wskazywać to może na niechęć kobiet wiejskich do pracy w rolnictwie, która wymaga znacznego wysiłku fizycznego i jednocześnie charakteryzuje się niską społeczną oceną ze względu na postrzeganie tej funkcji w kontekście gospodarstwa domowego. W makroregionie środkowowschodnim relatywnie ciągle dominujący jest tradycyjny model gospodarstwa, gdzie kobieta (gospodyni) jest włączana do zajęć przy produkcji rolniczej. Z kolei w makroregionie północnym są duże zmechanizowane gospodarstwa, a kobiety (żony rolników) nie włączane są do prac w gospodarstwie a zajmują się wyłącznie gospodarstwem domowym.

1.4. Ocena zmian w aktywności zawodowej oraz w poziomie dochodów ludności wiejskiej

W 2005 wśród ludności z rodzin rolniczych roku zaobserwowano o dwie trzecie wyższy, niż wśród ludności z rodzin bezrolnych, współczynnik aktywności zawodowej oraz czterokrotnie niższą stopę bezrobocia. Jednak te relacje wynikają nie tyle z regionalnych struktur demograficzno-ekonomicznych w polskim rolnictwie, lecz stanowią konsekwencje organizacji produkcji w gospodarstwach indywidualnych w oparciu o rodzinną siłę roboczą, wynikiem czego dość często jest bezrobocie ukryte¹³.

Należy również brać pod uwagę, że w części gospodarstw, z racji niskiego poziomu wyposażenia w maszyny i urządzenia techniczne, wykorzystywane są relatywnie duże nakłady pracy. Z danych ankietowych IERiGŻ-PIB wynika, że tylko 34,5% osób w wieku 15 lat i więcej deklarujących pracę w gospodarstwie, pracuje

¹³ Por. B. Karwat-Woźniak, P. Chmieliński *Praca w indywidualnych gospodarstwach rolnych*, Raport nr 28, Program Wieloletni, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.

w nim stale w pełnym wymiarze czasu. Z pozostałej liczby pracujących w gospodarstwie, tj. stale w niepełnym wymiarze, sezonowo lub dorywczo sami ankietowani wskazali, że 16,3% osób nie pracuje w pełnym wymiarze, gdyż nie ma takiej potrzeby¹⁴. Osoby zbędne w gospodarstwie rolnym, a nie pracujące poza gospodarstwem i nie zarejestrowane jako bezrobotne tworzą tzw. bezrobocie ukryte.

Podział na osoby aktywne zawodowo i bierne determinowany był również przez płeć. We wszystkich grupach niezależnie od kryterium kategoryzacji (według pracy w gospodarstwie, zarobkowania poza gospodarstwem oraz przy poszukiwaniu zatrudnienia), mężczyźni byli bardziej aktywni w każdym podziale. Z kolei kobiety częściej cechowała bierność zawodowa.

Inną, ale związaną z wcześniej omawianą, cechą polskiego rolnictwa jest wielozawodowość ludności związanej z gospodarstwami rolnymi. Przejawia się ona stosunkowo dużą liczbą osób z rodzin rolniczych, która pracuje zarówno w gospodarstwie oraz poza nim (24,1%), jednocześnie 9,6% ludności pracuje wyłącznie poza gospodarstwem rolnym. Dokonana ocena zmian na wiejskim rynku pracy wykazała, że pracę poza swoim gospodarstwem rolnym podejmowały głównie osoby młode. Szczególnie wyraźnie zjawisko to zarysowało się w gospodarstwach o powierzchni użytków rolnych od 5 do 10 ha, gdzie w 2005 roku, ponad 40% ludności zarobkującej stanowiły osoby w wieku 20-29 lat. Podobnie było w gospodarstwach od 10 do 50 hektarów, w tej grupie obszarowej pracujący w wieku 20-29 lat poza własnym gospodarstwem rolnym stanowili ponad połowę ogółu zarobkujących.

Analiza danych o osobach prowadzących działalność gospodarczą wykazała istnienie zależności pomiędzy poziomem wykształcenia, a aktywnością na rynku pracy, czego rezultatem jest skala samozatrudnienia, jak też zatrudnianie pracowników najemnych. Wysokim poziomem wykształcenia w 2005 roku wykazali się przede wszystkim przedsiębiorcy (tj. kierownicy zatrudniający pracowników) z rodzin rolniczych, wśród których prawie siedmiu na dziesięciu posiadało wykształcenie średnie, policealne lub wyższe. Niższy (nieco powyżej 50% badanych) odsetek osób o tym poziomie wykształcenia wystąpił wśród prowadzących jednoosobową lub rodzinną firmę, co było jednak dwukrotnie wyższą wartością niż to zanotowano wśród ogółu ludności wiejskiej.

Badania wykazały, że w korzystniejszej sytuacji dochodowej były osoby z rodzin rolniczych niż ludność z rodzin bezrolnych. Średnie dochody na jedną rodzinę rolniczą były o trzy czwarte większe niż przypadające na jedną rodzinę bezrolną. W przeliczeniu na jedną osobę, różnica w dochodach pomiędzy członkami rodzin rolniczych a bezrolnych wyniosła prawie jedną trzecią na korzyść osób z rodzin rolniczych.

Dysproporcje w dochodach, występujące pomiędzy ludnością z rodzin rolniczych, a zbiorowością z rodzin bezrolnych, wynikają z odmienności w strukturze

¹⁴ Odsetek ten obejmuje osoby deklarujące, że nie pracują stale w pełnym wymiarze w gospodarstwie rolnym, gdyż nie ma takiej potrzeby lub deklarujące gotowość opuszczenia gospodarstwa rolnego i ewentualnie podjęcia pracy zarobkowej.

źródeł utrzymania obu grup. Wśród rodzin bezrolnych 38,5% dochodów stanowią źródła niezarobkowe (emerytury, renty, zasiłki i inne), natomiast wśród ludności z rodzin rolniczych dochody z tych źródeł wynoszą (20,7%). Ponadto posiadanie gospodarstwa rolnego nawet wtedy gdy nie ma ono charakteru towarowego przynosi określone korzyści (własne produkty żywnościowe).

W 2005 roku wśród rodzin rolniczych największe dochody w przeliczeniu na jedną rodzinę zanotowano w makroregionie środkowozachodnim, a najmniejsze w makroregionie południowo-wschodnim. Wśród rodzin bezrolnych największymi dochodami dysponowali mieszkańcy makroregionu południowo-wschodniego, a najmniejszymi – makroregionu środkowowschodniego.

2. Zmiany cech społeczno-demograficznych kierowników gospodarstw rolnych

2.1. Ogólna charakterystyka wyróżnionej grupy

Osoby kierujące gospodarstwami rolnymi stanowią szczególnie ważną zbiorowość ludności związanej z terenami wiejskimi, gdyż są grupą, która w sposób bezpośredni ma wpływ na produkcję rolniczą i tym samym decyduje o przyszłości rolnictwa.

Mediana wieku kierowników gospodarstw rolnych w 2005 roku wynosiła 47 lat, a w przypadku ogółu ludności z rodzin rolniczych w wieku 15 lat i więcej – 42 lata. Różnice w wysokości mediany wynikają z rzadkości występowania wśród kierowników gospodarstw rolnych osób posiadających mniej niż 18 lat.

Zmiany w wielkości mediany wskazują, że w porównaniu do 2000 roku średni wiek kierowników zwiększył się o dwa lata, natomiast ludności związanej z gospodarstwami rolnymi w wieku 15 lat i więcej zwiększył się o jeden rok.

Na mniejszą medianę wieku wyliczoną dla ogółu ludności z rodzin rolniczych (w wieku 15 lat i więcej), w porównaniu do kierowników gospodarstw rolnych, wpłynął zdecydowanie większy odsetek (6,5%) osób w wieku przedprodukcyjnym. Większy, niż występujący wśród kierowników gospodarstw rolnych, był również odsetek osób w wieku produkcyjnym mobilnym (o 4,4 p.p.) oraz w wieku poprodukcyjnym (o 8,6 p.p.). W przypadku ogółu osób w wieku produkcyjnym niemobilnym zanotowano natomiast odsetek na poziomie 27,2%, to jest i mniejszy niż wśród kierowników o 19,4 p.p. Świadczy to o tym, że ogół ludności zamieszkującej gospodarstwa był bardziej zróżnicowany z racji wieku niż w gronie kierowników. Jest to zjawisko zrozumiałe, ponieważ podjęcie tej funkcji łączyć należy z rozpoczęciem aktywności zawodowej. Przeprowadzona ocena cech demograficznych grupy kierowników gospodarstw rolnych wykazała, że charakteryzuje ich dość korzystna struktura wieku, co wyraża się niskim odsetkiem osób w wieku poprodukcyjnym.

Według badań ankietowych IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005 odsetek osób w wieku produkcyjnym mobilnym zmniejszył się o 2,7 p.p. z poziomu 46,5%. W tym samym czasie odsetek osób w wieku produkcyjnym niemobilnym zwiększył się o 1,1 p.p. z poziomu 26,1%.

szył się o 3,4 p.p. (z poziomu 43,2%). W przypadku odsetka osób w wieku poprodukcyjnym zanotowano minimalny spadek, tj. o 0,7 p.p. (z 10,3% do 9,6%).

W 2005 roku w ujęciu regionalnym najmłodsza grupa kierowników gospodarstw rolnych zamieszkiwała w makroregionie środkowozachodnim (mediana wieku wynosiła tam 45). W makroregionie tym zanotowano największy w kraju odsetek osób w wieku produkcyjnym mobilnym oraz najmniejszy w wieku poprodukcyjnym. Korzystną, z racji dużej liczby osób w młodym wieku, strukturę demograficzną rolników odnotowano również w makroregionie północnym (mediana wieku wynosiła 46). Był tam wyższy niż średnio w kraju odsetek osób w wieku produkcyjnym mobilnym oraz niższy odsetek osób w wieku poprodukcyjnym. Relatywnie najstarsi kierownicy gospodarstw rolnych gospodarowali w makroregionie południowo-wschodnim, w którym mediana wieku wynosiła 48. W makroregionie tym zanotowano najmniejszy w kraju odsetek osób w wieku produkcyjnym mobilnym oraz największy odsetek osób w wieku poprodukcyjnym.

Powszechnie wśród kierowników gospodarstw rolnych dominują mężczyźni. Nadal kierują oni około 80% gospodarstw rolnych w Polsce. Wielkość odsetka kobiet kierujących gospodarstwami rolnymi wykazuje silne zróżnicowanie regionalne, które związane jest z typem rolnictwa panującym na danym obszarze kraju. W makroregionie środkowozachodnim, mniejsze zaangażowanie kobiet w produkcję rolniczą jest rezultatem specyficznych cech rolnictwa na tym terenie, tj. rolnictwa charakteryzującego się wysoką produktywnością. Taki typ rolnictwa wymaga dużego zaangażowania rolnika w pracę w swoim gospodarstwie, stałej gotowości, różnego typu umiejętności, a także pomimo zmechanizowania wielu prac, w dalszym ciągu konieczna jest znaczna siła fizyczna. Jednak należy tu podkreślić wysoki stopień zmechanizowania i zwiększenie znaczenia rolnictwa indywidualnego.

Z punktu widzenia oceny jakości czynnika ludzkiego w sektorze rolnictwa istotne znaczenie ma wykształcenie osób sprawujących funkcje kierowników gospodarstw indywidualnych. Odsetek rolników posiadających wykształcenie co najmniej średnie w 2005 roku wynosił 26,5% i był nieznacznie niższy (o 1,7 p.p.), niż odnotowany wśród ogółu ludności z rodzin posiadających gospodarstwo rolne. Najwyższy odsetek kierowników z wykształceniem średnim, pomaturalnym lub wyższym zanotowano w makroregionie południowo-zachodnim (29,2%), najniższy natomiast w makroregionie środkowozachodnim (24,4%). Podobne różnice przestrzenne odnotowano wśród ogółu ludności z rodzin rolniczych. Największy odsetek osób ze średnim wykształceniem dotyczył mieszkańców makroregionu południowo-zachodniego, a najmniejszy występował w makroregionie środkowozachodnim.

W badanej próbie 3705 kierowników gospodarstw rolnych 16,1% nie pracowało w ogóle w gospodarstwie rolnym lub pracowało tylko dorywczo przez niewielką liczbę dni w roku.

Analiza zależności poziomu uzyskiwanych dochodów z działalności rolniczej¹⁵ oraz poziomu wykształcenia rolnika pracującego stale w pełnym lub niepełnym wymiarze czasu wykazała, że istnieje dodatnia zależność pomiędzy badanymi cechami. Dochody z działalności rolniczej uzyskiwane przez kierowników gospodarstw rolnych posiadających wykształcenie wyższe były ponad dwukrotnie wyższe niż osiągnięte przez tych, którzy posiadali wykształcenie podstawowe.

Z wykształceniem kierowników gospodarstw rolnych związany jest również średni obszar użytków rolnych wchodzących w skład gospodarstwa rolnego. W miarę wzrostu poziomu wykształcenia kierownika gospodarstwa powiększeniu ulega średnia wielkość użytków rolnych w gospodarstwie. Kierownicy z wyższym wykształceniem posiadali średnio o 69,8% więcej użytków rolnych, niż kierownicy z wykształceniem podstawowym.

Dodatkowym kryterium podziału kierowników gospodarstw rolnych według poziomu wykształcenia stanowiło wykształcenie zawodowe: rolnicze i nierolnicze. Badania IERiGŻ-PIB wykazały, że w 2005 roku w tej grupie osoby posiadające wykształcenie zawodowe rolnicze (szkolne¹⁶) gospodarowali na większej liczbie użytków rolnych i uzyskali większy poziom dochodów z działalności rolniczej niż rolnicy o wykształceniu zawodowym nierolniczym lub nieposiadający jakiegokolwiek wykształcenia zawodowego.

Ogólnie z przeprowadzonej analizy wynika, że kierownicy gospodarstw rolnych z makroregionów, które utożsamiane są z najlepszym rolnictwem cechują się bardziej korzystną strukturą społeczno-demograficzną niż rolnicy z pozostałych terenów. Na przykład makroregion północny charakteryzuje się największym w kraju odsetkiem kierowników gospodarstw rolnych posiadających wykształcenie wyższe.

2.2. Zmiany dotyczące najstarszej grupy kierowników gospodarstw rolnych

Przynależność do określonej grupy wiekowej jest istotnym czynnikiem, charakteryzującym wybrane społeczności i warunkującym ich położenie ekonomiczne oraz potencjał rozwojowy¹⁷. Na obszarach wiejskich mamy do czynienia z 15% udziałem osób w wieku poprodukcyjnym w całkowitej liczbie ludności. W liczbach absolutnych, mieszkańcy wsi w wieku poprodukcyjnym stanowili w roku 2005 grupę 2 268,7 tys. osób. Warto odnotowania jest nieznaczny

¹⁵ Są to dochody nieuwzględniające dochodów z pracy zarobkowej oraz ze źródeł niezarobkowych.

¹⁶ W badaniach ankietowych IERiGŻ-PIB zbierane są informacje dotyczące uzyskanego wykształcenia zawodowego rolniczego i nierolniczego na poziomie szkolnym lub za pomocą kursów zawodowych.

¹⁷ Na ogół wyróżnia się trzy ogólne kategorie wiekowe osób: wiek przedprodukcyjny (do 17 lat); wiek produkcyjny (mężczyźni od 18 do 64 lat, kobiety od 18 do 59 lat) – w tym kategorii bardziej szczegółowe kategorie: wiek produkcyjny mobilny (18-44 lata, produkcyjny niemobilny 45-59 lat – kobiety oraz 45-64 lata mężczyźni); wiek poprodukcyjny (kobiety powyżej 59 lat oraz mężczyźni powyżej 64 lat).

spadek liczby osób z tej kategorii wiekowej (w stosunku do roku 2000 – o 12,5 tys. osób, tj. o 0,2%). Zjawisko to przebiega więc w przeciwnym kierunku niż w miastach, gdzie udział osób w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie mieszkańców wzrósł w tym samym okresie o 1,2% (tzn. o 240,6 tys. osób)¹⁸.

Wielu rolników, pomimo zawansowanego wieku, wykonuje nadal swój zawód. Zjawisko to można zaobserwować na obszarach wiejskich w Polsce od szeregu lat. Sprzyja ono petryfikowaniu rozdrobnionej struktury agrarnej, równocześnie spełnia jednak szereg korzystnych funkcji społecznych. Jeszcze do niedawna niespełna co dziesiąta osoba zatrudniona w rolnictwie indywidualnym przekroczyła wiek aktywności zawodowej, podczas gdy w pozostałych dziedzinach gospodarki taka sytuacja występowała w przypadku jednej osoby na sto¹⁹. Pomimo dobrej koniunktury makroekonomicznej (wysoki wzrost gospodarczy, znaczący spadek bezrobocia), zwiększających się transferów środków publicznych dla rolnictwa, czy korzystnej sytuacji na rynku ziemi dla sprzedających, osoby starsze często nie decydują się na zaprzestanie aktywności rolniczej.

W takiej sytuacji istotną staje się odpowiedź na pytanie o wpływ zaawansowanego wieku kierownika gospodarstwa rolnego na pozycję rynkową tego gospodarstwa i sytuację społeczno-ekonomiczną osób w nim zamieszkujących. Interesujące jest także to, w jakim stopniu jednostki kierowane przez osoby w wieku emerytalnym²⁰ funkcjonują poza ogólnymi proefektywnościowymi tendencjami przemian ekonomicznych i czy skala ich obecności w polskim rolnictwie ma znaczący wpływ na jego struktury i zapóźnienia rozwojowe?

Prowadzenie gospodarstwa rolnego przez osobę w wieku emerytalnym dotyczyło prawie co dziesiątego gospodarstwa indywidualnego w Polsce. Ogólnie można szacować, że w skali kraju tego typu warsztatów rolnych było około 171 tys., a ludność żyjąca w tych gospodarstwach liczyła około 522 tys. Z badań IERiGŻ-PIB wynika, że w latach 2000-2005 nie uległo zmianie terytorialne zróżnicowanie częstości występowania warsztatów emeryckich. Największy udział stanowiły one w makroregionie południowo-wschodnim (13,7%), a najmniejszy w środkowozachodnim (4,2%).

Z przeprowadzonej w opracowaniu charakterystyki gospodarstw kierowanych przez osoby w wieku emerytalnym wynika, że jednostki te pełnią głównie funkcje społeczną. Są one miejscem zamieszkania oraz źródłem zaopatrzenia użytkownika i jego bliskich w produkty rolnicze, a większość jednostek emeryckich można zakwalifikować do kategorii tzw. gospodarstw so-

¹⁸ Na podstawie danych GUS, *Charakterystyka obszarów wiejskich w 2005 r.*, Olsztyn 2006.

¹⁹ A. Sikorska, *Struktura społeczno-demograficzna i wykształcenie ludności wiejskiej*, Studia i monografie nr 87, IERiGŻ-PIB, Warszawa 1999, s. 33.

²⁰ Określenie to stosuje się w odniesieniu do gospodarstwa kierowanego przez osobę w wieku poprodukcyjnym (emerytalnym), czyli mającą 60 lat i więcej (w przypadku kobiet) oraz 65 lat i więcej (w przypadku mężczyzn).

cialnych.²¹ Oznacza to, że posiadanie gospodarstwa w słabym stopniu było powiązane z prowadzeniem rolniczej działalności produkcyjnej. Dlatego też gospodarstwa te miały relatywnie niewielki wkład w zaopatrzenie rynku rolnego w Polsce. Ich udział w całkowitej, wytworzonej produkcji rolniczej w roku 2005 wyniósł zaledwie 3,4% (w 2000 r. wyniósł on 3,8%). Stosunkowo często nie wytwarzano w nich produktów rolniczych (31% z nich). Gospodarstwa kierowane przez osoby w wieku poprodukcyjnym były średnio ponad dwukrotnie mniejsze od przeciętnego gospodarstwa rolnego w Polsce (w 2005 roku – 4,6 ha UR wobec 9,8 ha UR). Gospodarstwa te były relatywnie gorzej wyposażone w maszyny i rolniczą siłę pociągową oraz rzadko dokonywano w nich inwestycji (np. inwestycje związane z odtworzeniem posiadanego majątku produkcyjnego realizowano zaledwie w 17% jednostek), co przekładało się na ich słabszą pozycję rynkową. Podmioty kierowane przez osoby w wieku poprodukcyjnym miały słabsze powiązania z rynkiem od pozostałych warsztatów i najczęściej sprzedawały wytworzone przez siebie towary na targowiskach i w obrocie międzysąsiedzkim (67%).

Jednym z czynników warunkujących tempo przeobrażeń modernizacyjnych w gospodarstwach rolnych jest sytuacja społeczno-demograficzna ich użytkowników. Według danych zgromadzonych w 2005 roku przez IERiGŻ-PIB, rodziny zamieszkujące gospodarstwa kierowane przez emerytów były mniej liczne od pozostałych (średnio żyło tam 3 osoby, a w pozostałych 4,1). Niższa liczebność osób w tej grupie łączyła się z rozpowszechnieniem w ich zbiorze dwuosobowych i jednoosobowych gospodarstw domowych. Wynikały stąd duże różnice w cechach demograficznych i wykształceniu tej części ludności w porównaniu z populacją żyjącą w pozostałych gospodarstwach. Osoby zamieszkujące w gospodarstwach rolników emerytów były znacznie starsze i gorzej wykształcone od ludności z reszty gospodarstw.

Z analizy źródeł utrzymania wynika, iż gospodarstwo, którego kierownikiem była osoba w wieku emerytalnym, spełniało przede wszystkim funkcję socjalną. Osoby z nim związane czerpały bowiem dochody głównie ze źródeł pozarolniczych. Najczęściej utrzymywały się one z emerytur i rent (64%). Tylko dla 13% z tej grupy dochody z rolnictwa stanowiły podstawową część ich domowych budżetów.

Istotna nadal pozostaje kwestia, jak w przyszłości będzie wyglądała sytuacja gospodarujących w wieku emerytalnym. W ostatnich kilkunastu latach miało miejsce systematyczne, choć niewielkie, zmniejszanie się tej grupy (z 14,5% w 1988 do 9,6 % w 2005 roku). Jak pokazują wyniki ostatnich badań, tendencja do rezygnacji z kierowania gospodarstwem przez starsze osoby powinna być

²¹ Gospodarstwem socjalnym nazywa się jednostki, w których nie prowadzi się rolniczej działalności gospodarczej w celu sprzedażowym, bądź w których ma ona niewielkie znaczenie, [w:] A. Sikorska, *op. cit.*, s. 6. W niniejszym opracowaniu przyjęto, że wartość działalności rolniczej o tym charakterze wynosiła w 2000 r. 5 tys. zł a w 2005 r. 7 tys. zł. (20% średniej wartości produkcji w gospodarstwie rolnym w tych latach).

utrzymana. Prawie 24% z nich, w najbliższej przyszłości (do 2009 roku), zamierzało w ogóle zlikwidować gospodarstwo. W tej grupie 13% gospodarstw planowano podzielić, a 8% przekazać domownikom. Jednocześnie 30% badanych respondentów z wyróżnionej zbiorowości zadeklarowała, że do roku 2015 zamierza przekazać gospodarstwo w ręce młodszych następców. Na podstawie przedstawionych powyżej planów, należy przypuszczać, iż liczba gospodarstw emeryckich w najbliższym czasie będzie się zmniejszać, choć w tempie ograniczonym. Pozytywne tendencje w tym zakresie mogą zależeć od skali wpływu polityki strukturalnej na rolnictwo (renty strukturalne)²², a także od skłonności kierowników gospodarstw w wieku poprodukcyjnym do sprzedaży ziemi. Jednak jak pokazała analiza zasobów tych gospodarstw, ich zmniejszenie tylko w ograniczonym stopniu będzie stymulować procesy koncentracji w rolnictwie, ponieważ dysponują one stosunkowo niewielkim arealem gruntów.

2.3. Przemiany zachodzące w latach 2000-2005 w grupie młodych kierowników gospodarstw rolnych

Przemiany dotyczące struktur polskiego rolnictwa związane są także z drugą wyróżnioną w badaniu grupą – gospodarstw prowadzonych przez młodych rolników. Zbiorowość tę można poddać analizie w kontekście dążenia do szybszych zmian pokoleniowych na wsi, zwiększenia zainteresowania zawodem rolniczym młodego pokolenia, przez udzielanie mu wsparcia finansowego w początkowej fazie samodzielnej działalności. Na tle rolników z innych państw członkowskich UE polscy kierownicy są relatywnie młodzi²³. Pomimo to przemiany struktury wiekowej prowadzących gospodarstwa rolne jest jednym z celów polityki wobec obszarów wiejskich. Wskazują na to chociażby sformułowania zawarte w dokumentach strategicznych, czy działania w ramach programów adresowanych do tej grupy osób²⁴.

²² Szacuje się, iż dzięki programowi rent strukturalnych ponad 53 tys. rolników w wieku przedemerytalnym przekazało gospodarstwo rolne młodym rolnikom, w wyniku czego właściciela zmieniło ponad 400 tys. ha ziemi, (M. Wigier, *Rola środków publicznych*, [w:] *Gospodarowanie ziemią rolniczą*, IERiGŻ-PIB i ANR, Warszawa 2007).

²³ Szacuje się, że w UE-27, ponad 50% z wszystkich prowadzących gospodarstwa rolne miało więcej niż 55 lat, [w:] *Agriculture. Main Statistics 2005-2006*, Eurostat Pocketbooks 2007, s. 23. W 2005 roku w Polsce kierownicy w tym wieku stanowili około 23% ogółu (dane IERiGŻ-PIB).

²⁴ W latach 1994-2001 ARiMR przyznawała dopłaty do oprocentowania kredytów dla rolników do 40 roku życia, na tworzenie i organizowanie gospodarstw. W okresie przedakcesyjnym rozpoczęto także wypłacanie rent strukturalnych z KRUS. Celem Działania 1.2. Ułatwianie startu młodym rolnikom, Sektorowego Programu Operacyjnego Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich 2004-2006 było ułatwienie zakładania albo przejmowania gospodarstw przez rolników, którzy nie przekroczyli 40 roku życia oraz pomoc w modernizacji ich jednostek. Zakładano, iż objęcie gospodarstwa przez taką osobę może powodować zachowania proinwestycyjne, dzięki czemu poprawić miała się kondycja ekonomiczna gospodarstw. Z kolei Działanie 1. Renty strukturalne, które realizowano w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004-2006, zachęcało rolników w wieku przedemerytalnym do zaprzestania działalności rolniczej i przekazania gospodarstwa rolnego m.in. młodszemu następcowi, co miało spowodować przyspieszenie wymiany międzypokoleniowej.

W tych działaniach bierze się pod uwagę fakt, iż przyszłość obszarów wiejskich w najbliższych kilkudziesięciu latach będzie niewątpliwie zależała od tego, kto podejmie działalność rolniczą. Młodzi kierownicy, choć relatywnie nie stanowią populacji licznej, to w bardzo istotny sposób mogą wpływać na kształt polskiego rolnictwa indywidualnego. Podkreśla się często, iż to właśnie osoby młode są bardziej aktywne, dynamiczne, chętniej podejmują ryzyko, łatwiej przystosowują się do zmian. Zachęcenie ich do szybszego przejmowania gospodarstw, może okazać się szansą rozwoju, zarówno dla poprawy warunków bytowych rodzin, jak i funkcjonowania całego sektora rolnego. Powyższe uzasadnienia leżą u podstaw niektórych aspektów polityki wobec obszarów wiejskich. Istotne są cechy osobowe oraz indywidualne motywacje następców. Niejednokrotnie działalność rolniczą podejmują osoby do tego nieprzygotowane, nie zainteresowane rozwojem gospodarstwa, ale nie posiadające szans, z różnych przyczyn, na zmianę orientacji zawodowej. Często sytuacja rodzinna czy rynek pracy wymusza na nich pozostanie na wsi, mimo innych planów zawodowych.

Wydaje się, że właśnie ukształtowane w dużym stopniu w warunkach gospodarki rynkowej młode pokolenie, może wnieść szereg istotnych i pozytywnych zmian do działań na rzecz modernizacji gospodarstw rolnych, gdyż oprócz względnie lepszej adaptacji do nowej rzeczywistości ekonomicznej, posiadają oni na ogół odpowiednie kwalifikacje. W rolnictwie, tak jak i w całej gospodarce, czynnik ludzki ma coraz większe znaczenie w wywoływaniu impulsów rozwojowych²⁵. Obecnie liczy się nie tylko wiedza typowo fachowa, ale i szerokie przygotowanie z zakresu zarządzania gospodarstwem, czy znajomości nowych technologii. Osoby lepiej wykształcone, znacznie łatwiej funkcjonują w zmieniających warunkach rynkowych, gdzie liczy się także umiejętność dotarcia do informacji oraz jej wykorzystania.

Według danych IERiGŻ-PIB, w 2005 roku niespełna co piąte gospodarstwo indywidualne w Polsce było prowadzone przez osobę, która nie przekroczyła 35 roku życia. Można wobec tego oszacować, posługując się danymi GUS, że w skali kraju takich jednostek było 348 tys., a zamieszkujących je osób prawie 1 470 tys.

Badania udokumentowały nieznaczny spadek udziału tej grupy gospodarstw wśród ogółu jednostek na poziomie kraju (z 20,2% do 19,5%). Tylko w makroregionie północnym doszło pod tym względem do wyraźnej zmiany. W ciągu ostatnich pięciu lat odsetek gospodarstw młodych rolników zmniejszył się o 3,7 p.p. (z 20,5% do 16,8%).

W porównaniu ze stanem zawodowym w innych dziedzinach młodzi rolnicy nadal rozpoczynali prowadzenie gospodarstwa rolnego stosunkowo późno. Ich przeciętny wiek w 2005, podobnie jak i w 2000 roku, wynosił 30 lat. Nieruchomości rolne przejmowali oni na ogół w ramach rodziny (w drodze darowizny

²⁵J. Górecki, *Rola czynnika ludzkiego i kapitału społecznego w procesie rozwoju wsi i rolnictwa Polski po jej akcesji do UE*, [w:] *Wieś i rolnictwo*, nr 2 (123) 2004, s. 189.

lub dziedziczenia). W porównaniu do poprzedniego badania nieznacznie zwiększyło się zjawisko obejmowania gospodarstwa drogą rynkową. W 2005 roku w ten sposób przejęto 4,9% jednostek (wobec 2,6% w roku 2000).

Wśród młodych osób na zawód rolnika i zarządzanie gospodarstwem rolnym decydowali się zazwyczaj mężczyźni. Młode kobiety, podobnie jak i wśród ogółu gospodarujących w Polsce, były kierowniczkami 20% gospodarstw rolnych. Takie sytuacje występowały najczęściej wtedy, gdy małżonek pracował zarobkowo oraz w szczególnych okolicznościach rodzinnych.

W opisywanym okresie wśród młodych rolników spadła popularność wykształcenia rolniczego, a zwiększyła się wykształcenia ogólnego, co mogło być związane z chęcią lepszego dostosowania się do sytuacji na rynku pracy. Fakt ten nie miał jednak przełożenia na zmianę orientacji zawodowych. Większość osób z omawianej kategorii pracowała zazwyczaj głównie w gospodarstwie. Tylko co czwarty młody rolnik podejmował stałą pracę poza gospodarstwem. Działo się tak głównie w regionach bardziej zurbanizowanych, gdzie występowały gospodarstwa mniejsze obszarowo.

W 2005 roku, podobnie jak 5 lat wcześniej, z gospodarstwami młodych rolników związanych było niespełna 20% ludności wchodzącej w skład całej próby IERiGŻ-PIB. Ludność z opisywanego zbioru miała lepszy potencjał demograficzny niż osoby z pozostałych jednostek, przy czym w obu grupach zauważalny stał się proces starzenia się ich mieszkańców. Korzystnym zjawiskiem okazał się dynamiczny postęp edukacyjny, który może okazać się czynnikiem stymulującym rozwój obszarów wiejskich.

Dane o orientacjach zawodowych młodych rolników i cechach ich gospodarstw, mają odzwierciedlenie w charakterze prowadzonej działalności rolniczej oraz jej zasięgu. Badana grupa różnicowała się wyraźnie pod względem postaw wobec prowadzonych przez siebie warsztatów. Młodzi rolnicy, przygotowani merytorycznie do zawodu, pracujący w nim w pełnym wymiarze, dla których rolnictwo stanowiło podstawowe źródło dochodu rodziny, podejmowali działania na rzecz rozwoju gospodarstwa i utrzymania jego pozycji na rynku. Z kolei młodzi kierownicy z wykształceniem pozarolniczym, to osoby głównie zarobkujące, a ich działalność w gospodarstwie spełniała na ogół jedynie ważne uzupełnienie aktywności zawodowej i sposób na powiększenie rodzinnego budżetu.

Nie zmienia to faktu, iż młode osoby częściej były skłonne na przejęcie gospodarstw silniejszych ekonomicznie oraz większych obszarowo niż zaniebanych i posiadających skromny majątek produkcyjny. Na podstawie analizowanego materiału można wnioskować, że na rynku zachowywali się oni dynamicznie. W większości dążyli do rozwoju własnych gospodarstw, poprzez inwestowanie, zaciąganie kredytów, współpracę z doradcą i szukanie trwalszych powiązań z rynkiem. Opisywana grupa rzadko wyznaczała swoim gospodarstwom głównie funkcje pozaprodukcyjne.

Fundament dochodu dla rodziny z jednostek młodych rolników nieznacznie częściej niż praca zarobkowa, stanowiła działalności rolnicza. W porówna-

niu do pozostałych rodzin, gospodarstwo przynosiło im relatywnie większe dochody, co przekładało się na relatywnie wyższy standard życia.

Jednym ze sposobów na powiększenie liczby gospodarstw młodych rolników w strukturach polskiego rolnictwa, mogą być działania zachęcające do wcześniejszego przekazywania gospodarstw przez ich starszych właścicieli na rzecz młodszych następców.

Zainteresowanie młodych osób zawodem rolniczym, a w konsekwencji utrzymanie korzystnej w warunkach polskich, struktury wieku kierowników gospodarstw, będzie niewątpliwie zależało od wielu zróżnicowanych uwarunkowań: koniunktury makroekonomicznej, sytuacji na krajowym rynku pracy, ale także kondycji samego sektora rolnego. Istotny wpływ mogą mieć tu tendencje, które pojawiły się w polityce wobec rozwoju obszarów wiejskich po akcesji Polski do UE. Wiąże się z tym przede wszystkim poprawa sytuacji w rolnictwie i pojawienie się licznych programów strukturalnych z jednej strony, a niepewność związana z przyszłym kształtem WPR z drugiej.

3. Ocena warunków życia ludności oraz stanu zdrowia mieszkańców wsi

3.1. Ocena standardu wyposażenia budynków mieszkalnych

Jednym z istotnych elementów określających warunki bytu rodzin wiejskich jest standard wyposażenia budynków mieszkalnych. Badania ankietowe przeprowadzone w IERiGŻ-PIB w 2005 roku wykazały, że ogółem 80,0% wiejskich gospodarstw domowych posiadało wodociąg (a co do piątego domostwa woda doprowadzana była za pośrednictwem hydroforu). W wodociąg i kanalizację wyposażonych było 20,0% wiejskich domostw. W stosunku do roku 2000 odnotowano wzrost tej grupy gospodarstw o 7,5 p.p. W badanym okresie wzrósł także (o 6,3 p.p.) odsetek mieszkań posiadających łącznie wodociąg, kanalizację i centralne ogrzewanie. W 2005 roku znaczny odsetek ankietowanych domostw (ogółem 84,8%) posiadał łazienkę i WC, a w nielicznych gospodarstwach odnotowano nawet obecność przydomowych oczyszczalni ścieków.

3.2. Wyposażenie w przedmioty trwałego użytkowania

Przeprowadzona ocena poziomu wyposażenia wiejskich gospodarstw domowych w przedmioty trwałego użytku wykazała szereg pozytywnych zmian jakie zaszły w tym zakresie w latach 2000-2005. Łącznie we wszystkie dobra określone jako powszechne (to jest chłodziarkę, odbiornik telewizyjny i kuchnię gazową lub elektryczną), w 2005 roku wyposażonych było 91,4% rodzin rolniczych (w stosunku do roku 2000 odsetek ten wzrósł o 16 p.p.). Przedmioty, które określić można „dawnymi symbolami luksusu” (to znaczy: magnetowid, pralkę automatyczną, telefon przewodowy) w swoim wyposażeniu posiadała jedna trzecia rodzin rolników (wzrost w badanym okresie z poziomu 21% do 33,6%). Na terenach wiejskich występowały także rodziny rolnicze, gdzie widoczny był znaczny udział dóbr rzadziej

spotykanych (określonych jako luksusowe). Na przykład gospodarstwa domowe związane z rolnictwem poprzez fakt posiadania i użytkowania ziemi, które posiadały jednocześnie: antenę satelitarną, komputer osobisty, telefon komórkowy oraz kamerę wideo, w roku 2000 stanowiły 0,6% a pięć lat później – 2,9% ankietowanych gospodarstw. Przeprowadzona analiza wykazała, że ogółem gospodarstwa związane z rolnictwem były lepiej wyposażone w przedmioty trwałego użytkowania niż rodziny bezrolne. Stopień wyposażenia w te przedmioty wzrastał wraz ze wzrostem obszaru posiadanego gospodarstwa.

Podkreślić należy także, że znaczenie wyróżnionych przedmiotów w funkcjonowaniu wiejskich gospodarstw domowych znacząco wzrosło w ciągu ostatnich lat. Szczególnie dotyczy to wyposażenia wiejskich gospodarstw domowych w komputer osobisty i dostęp do Internetu. Odnośnie posiadania komputera nastąpił wzrost z 9,7% w roku 2000 do 22,8% w roku 2005 (w tym 7,8% wiejskich rodzin posiadało dostęp do Internetu). Dostęp do tych urządzeń jest społecznie niezwykle ważny ponieważ umożliwia między innymi wymianę informacji, lepszy kontakt z rynkiem pracy, na przykład poprzez wdrażanie nowych form pracy, daje liczne możliwości edukacji.

Uwzględniając poziom wyposażenia w dobra trwałego użytku oraz kierunki zmian tego wyposażenia można wnioskować, iż poziom aspiracji badanych rodzin wiejskich obrazuje dążenia do upowszechniania się wzoru nastawienia na realizację wartości wyższego rzędu. Trudno jest jednoznacznie określić na ile te pozytywne zmiany związane były z procesem integracji z UE, a na ile były wyrazem postępu cywilizacyjnego obejmującego tereny wiejskie. Z pewnością świadczyły o wzroście zamożności wiejskich rodzin.

3.3. Dostępność przestrzenna do placówek oświatowych i ochrony zdrowia

Ważnym wyznacznikiem warunków życia na wsi jest dostępność do placówek funkcjonujących w obrębie oświaty czy zdrowia. Badania ankietowe wykazały, że w 2005 roku tylko 44% ankietowanych wsi były rozmieszczone szkoły podstawowe, natomiast w roku 2000 takich wsi było więcej, bo 49,4%. Jest to przede wszystkim efekt prowadzonej polityki edukacyjnej²⁶, w wyniku której nastąpiła dalsza racjonalizacja w rozmieszczeniu placówek oświatowych odpowiednio do istniejących lokalnie potrzeb. W wyniku wprowadzonych zmian w organizacji szkolnictwa oraz procesów demograficznych zachodzących w poszczególnych częściach kraju, tylko 20% wsi miało gimnazjum na miejscu. W 55% badanych wsi odległość do gimnazjum przekraczała 5 km, przy czym przemiany w infrastrukturze edukacyjnej (zamykanie jednych i otwieranie no-

²⁶ Przeprowadzone działania miały między innymi na celu organizowanie szkół zbiorczych o dobrym wyposażeniu technicznym i wysoko wykwalifikowanych kadrach nauczycielskich. Łączy się to z koniecznością dowozu dzieci z rozproszonych, niewielkich miejscowości do placówek szkolnych. Por. A. Sikorska, *Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi a proces włączania się Polski do wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej. Synteza, Projekt badawczy nr 1 H02C 035 28, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.*

wych placówek oświatowych), spowodowały, że odsetek takich miejscowości wzrósł o 8% w stosunku do roku 2000. Niezmiennie, zdecydowanie w lepszej sytuacji byli uczniowie gimnazjum ze wsi położonych w makroregionie południowo-wschodnim, w którym w 2005 roku, identycznie, jak pięć lat wcześniej, tylko 33,3% badanych wsi miało gimnazja zlokalizowane w odległości powyżej 5 km. Należy brać pod uwagę, że w porównaniu z innymi regionami jest to teren o stosunkowo dużej gęstości zaludnienia na terenach wiejskich. Także na terenach południowo-zachodnich i północnych sytuacja w rozmieszczeniu gimnazjów nie uległa zmianie, ale tam w około 60% wsi odległość do tych placówek przekraczała 5 km.

Przy określaniu warunków życia podstawowe znaczenie ma dostępność do placówek służby zdrowia. Poprawa zdrowia ludności może być osiągnięta przy prawidłowo rozbudowanym systemie ochrony zdrowia, pozwalającym na leczenie i zapobieganie chorobom. Z danych statystyki masowej wynika, że w 2005 roku na terenach wiejskich znajdowało się 25,9% ogółu zakładów opieki zdrowotnej, a mieszkańcom wsi udzielono 22,2% ogółu porad lekarskich. Tereny wiejskie dysponowały 17,3% ogółu aptek w Polsce.

W latach 2000-2005 odnotowano dalszy wzrost liczby aptek, przez co zmalała liczba osób przypadająca na jedną tego typu placówkę (ogółem liczba ta zmniejszyła się z 4,5 tys. w roku 2000 do 3,5 tysiąca w roku 2005. Jednak w całym badanym okresie na jedną aptekę na wsi przypadało dwukrotnie więcej osób niż w mieście (w roku 2005 w mieście przypadało na jedną aptekę 2,8 tys. mieszkańców wobec 5,6 tys. na wsi).

Poprawę dostępności ludności wiejskiej do aptek potwierdziły także badania IERiGŻ-PIB²⁷; w 2005 roku znajdowały się one na terenie 16,3% ankietowanych wsi, natomiast w 2000 roku tego typu placówki występowały jedynie w 5,3% wsi. Wzrost liczby aptek i ich bliższa lokalizacja następowała już w latach wcześniejszych i było to spowodowane głównie prywatyzacją tych placówek.

Dla mieszkańców wsi od lat problemem jest przede wszystkim dostęp do specjalistycznych punktów opieki zdrowotnej. Utrudnienia mieszkańców wsi wynikają nie tyle z małej liczby takich placówek lecz przede wszystkim z ich przestrzennego oddalenia. Z danych dotyczących rozmieszczenia ośrodków zdrowia i gabinetów lekarskich, z których korzystała ludność z ankietowanych wsi wynikało, że dostęp do nich w latach 2000-2005 uległ dalszemu pogorszeniu. Było to głównie spowodowane ich koncentracją w większych jednostkach osadniczych. W konsekwencji zmniejszył się udział wsi, w których placówki lekarskie były zlokalizowane na miejscu (z 14,7% w 2000 roku do 13,1% w roku 2005) natomiast zwiększył się udział wsi, w których odległość od ośrodków

²⁷ Por. „Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi objętych badaniem IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005”, Projekt badawczy nr H02C03528, praca pod red. naukową A. Sikorskiej, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.

zdrowia przekraczała 5 km (z 45,3 do 47,4%).²⁸ Wspomniana koncentracja placówek medycznych w większych skupiskach ludności niezaprzeczalnie pogorszyła dostępność przestrzenną, zwłaszcza wsi położonych w makroregionach południowo-zachodnim oraz północnym, ale miała także pewne pozytywne aspekty, gdyż wpłynęła na poprawę jakości świadczonych usług.

3.4. Wybrane uwarunkowania stanu zdrowia mieszkańców wsi

Dane statystyki masowej wskazują, że choć przeciętna długość życia Polaków wydłuża się, to nadal żyjemy krócej od mieszkańców rozwiniętych państw Europy. W okresie poddanym analizie wzrosła długość życia ludności. W przypadku kobiet zamieszkałych na obszarach wiejskich w 2005 roku długość życia wynosiła 79,6 lata i była o 1,2 roku dłuższa w porównaniu do 2000 roku. Kobiety zamieszkałe na obszarach wiejskich żyły o 0,2 roku dłużej niż ogółem w populacji. Długość życia mężczyzn na wsi w tym samym okresie wzrosła o 0,9 roku, jednak w roku 2005 żyli oni krócej od kobiet o 9,3 roku. Także średnia długość życia mężczyzn na obszarach wiejskich była krótsza od średniej wartości tego wskaźnika dla kraju. Niepokojące są również wyniki mówiące o dużej umieralności mężczyzn, szczególnie w wieku 45-59 lat. Świadczy to o konieczności wzmożonej profilaktyki zdrowotnej przede wszystkim wobec mężczyzn w wieku 30-74 lata.

Należy podkreślić, że przedwczesne zgony ludności w Polsce spowodowane są najczęściej chorobami układu krążenia oraz nowotworami złośliwymi. Niezaprzeczalnie edukacja zdrowotna, profilaktyka i promocja zdrowia w całym kraju są decydującymi działaniami, które mogą, choć w części, przyczynić się do zapobiegania chorobom lub wczesnym ich wykrywaniu i skutecznym leczeniu. Jednak należy podkreślić, iż ludność z terenów wiejskich, obok właściwych dla całego społeczeństwa czynników negatywnie wpływających na stan zdrowia, w codziennym życiu i pracy dodatkowo napotyka na szereg swoistych uwarunkowań²⁹.

Jedną ze specyficznych cech pracy rolnika jest przynależność do grupy zawodów najbardziej narażonych na oddziaływanie czynników meteorologicznych. Ciągłe zmiany temperatury, nasłonecznienia, zmiany wilgotności powietrza i wiatry mają wpływ na stan funkcjonowania organizmu człowieka. Powodują one zmiany w układzie krążenia, zmiany w kurczeniu się naczyń

²⁸ Por. A. Sikorska, *Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi a proces włączania się Polski do wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej. Synteza*, Projekt badawczy nr 1 H02C 035 28, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.

²⁹ W Polsce istnieją dwa skrajne podejścia do zagadnień zdrowia i środowiska naturalnego. Jedno z nich uważa, iż wszystkie niepożądane zjawiska dotyczące stanu zdrowia ludności są wynikiem wpływu stanu środowiska naturalnego i czynników zanieczyszczających żywność, wodę do picia i powietrze atmosferyczne. Kolejne podejście do problemu, odpowiedzialnością za pogarszający się stan zdrowia obwinia zachowania zdrowotne i styl życia społeczeństwa. Sądzić można, iż na stan zdrowia mieszkańców wsi, podobnie jak i całym społeczeństwie, istotny wpływ mają jednak oba te zagadnienia łącznie.

krwionośnych, utratę ciepła w organizmie itp. U kobiet dochodzi jeszcze różnorodność zajęć w ciągu dnia i związana z tym zmiana warunków pracy. Dla większości prac rolnych takich jak uprawy polowe i chów zwierząt, czas pracy trwa 10-12 godzin. Przy tym charakteryzuje się on nieregularnością. Wynikające z tego różne pory posiłków osób zatrudnionych w rolnictwie powodują powstawanie ujemnego bilansu energetycznego, narastanie stanu zmęczenia oraz ogólnego obniżenia odporności organizmu. Zjawiskom tym towarzyszy nieuchronnie spadek wydajności pracy oraz wzrost wypadkowości.

Rozwój cywilizacyjny obok niewątpliwych skutków korzystnych dla funkcjonowania wyróżnianych grup społecznych ludności, pociąga za sobą szereg negatywnych skutków ubocznych. W warunkach życia wiejskiego postęp techniczny i technologiczny doprowadził do wystąpienia wielu nowych zagrożeń dla zdrowia i życia mieszkańców wsi: chemiczna ochrona roślin, maszyny i urządzenia służące do produkcji rolnej i inne urządzenia mechaniczne służące do codziennego użytku. Działanie wielu spośród tych współczesnych zagrożeń nie jest uświadamiane bezpośrednio, lecz zauważane i oceniane dopiero po odległych skutkach zdrowotnych. Nowotwory, ale także i alergie (głównie na pyłki roślin czy środki ochrony roślin) oraz nerwice, depresje, choroby psychosomatyczne i inne choroby cywilizacyjne coraz częściej występują wśród ludności zamieszkującej tereny wiejskie.

Według Narodowego Instytutu Bezpieczeństwa i Higieny Pracy (NIOSH) w USA zawód rolnika umieszcza się wśród pierwszych dziesięciu najbardziej stresogennych zawodów³⁰. Choć najczęściej badany jest stres wynikający z sytuacji ekonomicznej rolników, to wskazuje się także inne czynniki prowadzące do stresu osób z tej grupy zawodowej. Wymienić tu można nieprzewidywalną pogodę, presję czasową, nieprzewidywalne zdarzenia, decyzje rządowe, czy nawet geograficzną izolację rolników. Grupą rolników silnie obciążoną stresem są kierownicy gospodarstw rolnych, gdyż na nich głównie spoczywa odpowiedzialność za stan gospodarstwa rolnego. W szczególnie trudnej sytuacji znajdują się kierownicy gospodarstw zarówno z grupy osób najstarszych, czyli ci będący w wieku poprodukcyjnym, jak i ci najmłodsi. Pierwszą grupę wyróżnionych osób dość często charakteryzuje zarówno mniejsza sprawność fizyczna z racji wieku, stanu zdrowia jak i inne cechy, które powodują pewną nieporadność wobec zmian zachodzących w otaczającym środowisku. Natomiast w drugiej grupie kierowników nierzadko dominuje uczucie nadmiernego obciążenia odpowiedzialnością za losy gospodarstwa oraz niełatwymi obowiązkami związanymi z jego prowadzeniem. Zwłaszcza gdy towarzyszy temu tak zwana presja środowiska polegająca na ocenie i porównywaniu działań najmłodszych kierowników, którzy przejęli gospodarstwa w wyniku przykrych wydarzeń losowych na przykład śmierci ojca. Wszystkie te czynniki powodujące utrzymanie się

³⁰ Za J. Cież: *Stres jako przyczyna wypadków przy pracy w rolnictwie w świetle literatury zagranicznej*, materiały z XIV Międzynarodowego Seminarium ergonomii, bezpieczeństwa i higieny pracy, Instytut Medycyny Wsi, Lublin 2007.

stresu przez dłuższy czas prowadzą w konsekwencji do zachowań wyraźnie obniżających zarówno poziom bezpieczeństwa pracy³¹, jak i mogą przyczynić się do innych problemów zdrowotnych, czy nawet w skrajnych przypadkach spowodować nadmierne spożywanie alkoholu³².

Zmiany cywilizacyjne jakie następują w naszym kraju, w tym także i na terenach wiejskich, wymuszają nowe zadania i działania jakim rozwijające się społeczeństwa muszą sprostać. Jednym z nich jest stosunek rodziców (nie tylko matki ale także i ojca) do dzieci. Niezaprzeczalnie rodzina jest pierwszą wewnętrzną szkołą pracy dla każdego człowieka³³. To określenie bardziej odpowiada rzeczywistości rodziny wiejskiej rolniczej. Aspekt ten łączy się częściowo z wychowawczym wpływem pracy, ale dotyczy przede wszystkim przygotowania do zawodu rolnika. Dzieci uczestnicząc w pracach rolniczych, odbywają swoistą praktykę zawodową. Podejmując prace od najbardziej prostych do najbardziej skomplikowanych uczą się wykonywania tych prac, a powtarzając każdego roku te same lub podobne czynności doskonalą swoje umiejętności. Poprzez własną pracę i obserwacje pracy rodziców dzieci zdobywają również wiedzę teoretyczną. Poznają cykle, procesy i technologie produkcji rolnej. Zdobywanie przez dzieci wiedzy i umiejętności związanych z zawodem rolnika odbywa się w sposób naturalny, poprzez podejmowanie coraz to nowych zadań odpowiednich do wieku i możliwości związanych z rozwojem dziecka. Jednak pomimo tych pozytywnych aspektów wychowawczych pracy dzieci, dostrzegane są również inne aspekty tego działania. W trosce o ich rozwój zapewnia się nie tylko odpowiednie warunki do nauki, ale także organizuje w miarę możliwości wypoczynek, nierzadko wbrew potocznym opiniom środowiska. Wynikiem tych zmian jest także mniejsze angażowanie dzieci w prace na rzecz gospodarstwa rolnego³⁴. Choć ogólnie w Polsce udział dzieci w tego typu pracach maleje, to ciągle jeszcze jest lokalnie sygnalizowany. Na przykład z badań prowadzonych przez Instytut Medycyny Wsi (IMW) wynika, że w rodzinach rolniczych powszechną praktyką jest nadmierne angażowanie dzieci do prac domo-

³¹ Według statystyki masowej GUS, w 2005 roku obciążenia psychiczne lub fizyczne były przyczyną 9,8% zarejestrowanych wypadków przy pracy w gospodarstwach rolnych. (Rocznik Statystyczny GUS 2006, Dział VI. Rynek pracy).

³² Por. A. Wrzochalska *Ocena sytuacji materialnej i pomoc społeczna na wsi*, [w:] „Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi objętych badaniem IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005, Projekt badawczy nr 1 H02C 03528, praca zbiorowa pod redakcją naukową A. Sikorskiej, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.

³³ Jan Paweł II, *Encyklika Laborem exercens*, Poznań 1981, za St. Lachowski, *Uregulowania prawne dotyczące możliwości angażowania dzieci do pracy w rodzinnym gospodarstwie rolnym*, Instytut Medycyny Wsi, Lublin 1999.

³⁴ Por. A. Wrzochalska, *Edukacja jako czynnik warunkujący poprawę sytuacji ludności wiejskiej na rynku pracy*, [w:] *Ekonomiczno-społeczne problemy rozwoju zrównoważonego*, tom II, pod red naukową G. Karminowkiej, Akademia Rolnicza Szczecin, Szczecin 2007.

wych jak i rolnych³⁵. Oprócz prac odpowiadających możliwościom dziecka w określonym wieku stosunkowo duża część badanej grupy dzieci wykonywała prace niebezpieczne bądź szkodliwe dla zdrowia. Wykonywanie przez dziecko tych prac lub nawet bierny w nich udział, stwarza przede wszystkim zagrożenie wypadkowe³⁶. Badania IMW wykazały także związek negatywnych konsekwencji udziału dzieci w pracach rolnych z ich stanem wiedzy na temat zagrożeń występujących podczas wykonywania tych prac. Na poziom bezpieczeństwa dzieci mogą również wpływać emocje towarzyszące wykonywaniu pracy, w tym przede wszystkim poczucie zagrożenia zdrowia a nawet życia. Analiza odczuć dzieci związanych z wykonywaniem prac rolnych wykazała także, że dla dużej części badanej grupy dzieci³⁷, niektóre prace w gospodarstwie stanowią również pewne zagrożenie dla ich rozwoju intelektualnego. Badania wykazały, że około 2/3 badanych przeżywało dylemat: pracować czy uczyć się. Trudno jest uogólniać powyższe opinie i jednoznacznie ocenić na ile są one obiektywne. Można jednak przypuszczać, że nadal lokalnie nadmierne angażowanie dzieci w prace w gospodarstwie rolnym postrzegane jest przez nie jako pewne zagrożenie nie tylko dla ich edukacji ale także i zdrowia.

Znaczący wpływ na zdrowie społeczeństwa ma także odżywianie. Dynamika zmian konsumpcji ludności wsi w badanym okresie wskazuje na szereg zmian w spożyciu artykułów żywnościowych. Do pozytywnych zmian, ze względów zdrowotnych, w strukturze konsumpcji żywności w badanym okresie zaliczyć należy wzrost spożycia tłuszczów roślinnych, drobiu i owoców, zaś spadek spożycia tłuszczów zwierzęcych i cukru. Do negatywnych zmian zalicza się spadek spożycia warzyw, mleka i przetworów mlecznych. Ujemne znaczenie ma także utrzymywanie się niskiego spożycia ryb³⁸.

Ważnym problemem zdrowotnym mieszkańców wsi są także ich złe nawyki higieniczne, które dotyczą nie tylko dbałości o higienę osobistą, ale także dbałości o najbliższe otoczenie. Obszary wiejskie stanowią nadal poważne źródło zanieczyszczeń wód gruntowych i powierzchniowych w wyniku funkcjonowania nieszczelnych szamb oraz rozlewania ścieków na pola i odprowadzania

³⁵ St. Lachowski, *Poczucie zagrożenia u dzieci w związku z wykonywaniem prac w rodzinnych gospodarstwach rolnym*, materiały z XIV Międzynarodowego Seminarium ergonomii, bezpieczeństwa i higieny pracy, Instytut Medycyny Wsi, Lublin 2007.

³⁶ Wg szacunkowych obliczeń około 2% wypadków przy pracach w gospodarstwach rolnych dotyczy dzieci do 15 roku życia. (Na podstawie danych GUS – ogólna liczba wypadków przy pracy w gospodarstwie rolnym w 2005 roku oraz statystyk KRUS - każdego roku około 1400 zgłoszeń wypadków dzieci do 15 roku życia).

³⁷ Badaniem ankietowym objęto dzieci z rodzin rolniczych województwa lubelskiego (998 uczniów klas V i VI z 21 szkół znajdujących się na terenach wiejskich).

³⁸ Por. B. Gulbicka, M. Kwasek, *Wpływ globalizacji na spożycie żywności w Polsce* [w:] *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do UE*, materiały konferencyjne, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.

ich do rzek i rowów, a także degradacji krajobrazu odpadami stałymi.³⁹ Wywożenie na pola czy wylewanie ścieków do różnego rodzaju rowów często jest na wsi powszechnie akceptowane, a nierzadko to jedyny sposób ich usuwania. Na obszarach wiejskich często można zaobserwować wyrzucanie śmieci do lasów i na pobocza dróg lub też ich składowanie na dzikich wysypiskach. Nieco mniej nasilony, lecz także bardzo istotny jest problem wody na wsi. Wyposażenie wsi w sieć wodociągową i kanalizacyjną w badanym okresie poprawiło się zarówno w skali całego kraju jak i w poszczególnych makroregionach. Te pozytywne zmiany przede wszystkim były uwarunkowane dostosowywaniem się polskiego ustawodawstwa do wymogów UE co sprzyjało dalszej poprawie w dziedzinie sanitacji wsi. Relatywnie zaawansowany był proces budowy kanalizacji i oczyszczalni ścieków, do czego znacznie przyczyniła się realizacja programu SAPARD, z którego najwięcej środków przeznaczono na rozwój właśnie tych elementów wiejskiej infrastruktury. Pomimo ogólnej poprawy zaopatrzenia ludności wiejskiej w wodę pitną, częściej w wielu wsiach, z badanej grupy, występował sezonowy brak wody i mieszkańcy zmuszeni byli ją dowozić.

Wszystkie zagadnienia dotyczące zdrowia ludności wiejskiej są bardzo złożone, gdyż obejmują nie tylko higienę, lecznictwo, profilaktykę oraz żywienie – są przede wszystkim związane z kulturą oraz warunkami życia i pracy w środowisku wiejskim. Nie można wykluczać także innych czynników takich jak indywidualna odporność i predyspozycje genetyczne jednostki. Sprawą jednak najważniejszą wydaje się edukacja prozdrowotna społeczeństwa wiejskiego, obejmująca wszystkie sygnalizowane zagadnienia. Stan zdrowia i predyspozycje zdrowotne społeczeństwa wspierają także inne procesy warunkujące postęp i możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego kraju m.in. osiągnięcia edukacyjne społeczeństwa.

Podsumowanie i wnioski

- Przeprowadzone analizy struktur o charakterze społeczno-demograficznym stanowią istotną przesłankę do określenia przeobrażeń ekonomicznych na obszarach wiejskich. Właściwości struktur społeczno-demograficznych w dużym stopniu są konsekwencją specyfiki i ukierunkowania przemian ekonomicznych.
- Struktura ludności z rodzin rolniczych w zależności od płci związana jest z uwarunkowaniami społeczno-ekonomicznymi poszczególnych regionów kraju. Na terenach o rozpowszechnionym zarobkowaniu osób z gospodarstw rolnych, kobiety stanowiły relatywnie nieco większą część ba-

³⁹ Por. A. Wasilewski, *Stan i zmiany w infrastrukturze technicznej* [w:] *Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi objętych badaniem IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005*, Projekt badawczy nr 1 H02C 03528, praca zbiorowa pod redakcją naukową A. Sikorskiej, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.

danej grupy, niż na terenach typowo rolniczych, na których kobiety były mniej obciążone zajęciami w gospodarstwach rolnych.

- Dokonana ocena zmian w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi potwierdza tezę, że cechy społeczno-demograficzne, zwłaszcza wiek i poziom wykształcenia, mają istotny wpływ na rozwój i poprawę warunków bytowych ludności zamieszkałej na terenach wiejskich.
- Na podstawie przeprowadzonych analiz należy przewidywać, że dalsze powiększanie się odsetka młodych osób będących w stanie wolnym lub odwołujących w czasie decyzję o założeniu rodziny, będzie negatywnie oddziaływać na liczbę małżeństw a tym samym na liczbę urodzeń.
- Poziom wykształcenia ludności związanej z gospodarstwami rolnymi wykazał, że odsetek osób z wyższym wykształceniem jest największy w tych regionach kraju, w których ludność nie jest związana wyłącznie z tradycyjnym rolnictwem, a jej aktywność ekonomiczna łączy się przede wszystkim z pracą poza gospodarstwem. Taka sytuacja wystąpiła przede wszystkim w makroregionie południowo-wschodnim i południowo-zachodnim. Pozarolnicze działy gospodarki na terenach wiejskich, a również cele migracyjne przyczyniają się do zachowań proedukacyjnych, tj. dążenia młodych osób do zdobycia jak najwyższego poziomu wykształcenia.
- Niższa na wsi niż w miastach absorpcja osób z wykształceniem wyższym, mniej miejsc pracy, niższe wynagrodzenia i ogólnie gorsze warunki życia są jednymi z najważniejszych powodów migracji ludności wiejskiej do miast, jak też poza granice naszego kraju.
- Z analizy cech demograficznych wychodźców z terenów wiejskich wynika, że migrowały przeważnie osoby młode i dobrze wykształcone. Dziewięć na dziesięć osób opuszczających obszary wiejskie w 2005 roku było w wieku produkcyjnym mobilnym, a sześć na dziesięć osób posiadało wykształcenie co najmniej średnie. Zarówno w przypadku rodzin rolniczych, jak i bezrolnych częściej tereny wiejskie opuszczały kobiety, przy czym były one lepiej wykształcone niż mężczyźni, co wpływało na relatywnie wysoki poziom wykształcenia wychodźców. Należy podkreślić, iż w polskim społeczeństwie zjawisko migracji nie jest nowe, gdyż z terenów polskiej wsi emigrowano zarówno w czasach zaborów, w okresie wojen światowych a także w drugiej połowie wieku XX. Obecnie zjawisko migracji, szczególnie zagranicznych, trudno jest jeszcze jednoznacznie ocenić, bowiem ma ono swój wymiar w kontekście samego migrującego jak i społeczności, którą opuszcza, a także w skali makro społecznej i ekonomicznej.
- Analiza wykazała, że wśród czynników, które utrudniają mobilność ludności jako najbardziej istotne uwidoczniły się: wysokie ceny mieszkań i wysokie koszty życia w mieście, a również pewien lęk przed nieznanym, który uwidacznia się zwłaszcza odnośnie migracji zagranicznych.

- Poziom wykształcenia ma pozytywny wpływ na aktywność ekonomiczną zarówno ludności z rodzin rolniczych, jak i bezrolnych. Profesjonalnie lepiej wykształceni rolnicy bardziej efektywnie wykorzystują posiadane zasoby czynników produkcji, a z kolei osoby o wysokim poziomie wykształcenia zarobkujące poza gospodarstwem, łatwiej dostosowują swoje umiejętności do potrzeb rynku pracy i osiągają relatywnie wyższe zarobki. Potwierdzeniem wspomnianej tezy są badania ankietowe IERiGŻ-PIB dotyczące cech społeczno-demograficznych kierowników gospodarstw rolnych oraz osób prowadzących nierolniczą działalność gospodarczą na terenach wiejskich.
- Analiza danych dotyczących poziomu wykształcenia kierowników gospodarstw rolnych i poziomu dochodów uzyskiwanych z działalności rolniczej wykazała, że średni dochód przypadający na gospodarstwo w przypadku kierowników z wykształceniem wyższym był ponad dwukrotnie większy niż osiągnięty przez tych, którzy posiadali wykształcenie podstawowe. Badania wykazały poza tym, że istnieje zależność pomiędzy poziomem wykształcenia, a obszarem użytków rolnych w gospodarstwie (kierownicy posiadający wykształcenie wyższe zarządzali średnio o około 70% większym obszarem gospodarstwem niż ci, którzy legitymowali się zaledwie podstawowym poziomem wykształcenia).
- Aktualna wiedza musi również szybko docierać i być racjonalnie wykorzystywana przez rolników, aby mogli oni mieć szansę konkurencji na globalnym rynku. Koniecznością staje się zatem dokonywanie inwestycji w wiedzę i kwalifikacje, które powinny stworzyć zespół gałęzi przemysłu opartych na ludzkim potencjale intelektualnym, co z kolei powinno pomóc osiągnąć wyższy poziom życia i wyższe płace.
- Podejmowanie edukacji szkolnej, pozaszkolnej, oraz kształcenia nieformalnego uzależnione jest w dużym stopniu od już posiadanego wykształcenia. Osoby lepiej wykształcone chętniej podejmują wysiłek dalszego doskonalenia. Można, zatem mówić o pewnej zmianie mentalności i rozumieniu potrzeby doskonalenia. Edukacja wpływa bowiem na rozwój osobowości, uczy absorbowania i interpretowania informacji oraz motywuje do dalszego kształcenia. Ciągłe i systematyczne kształcenie jest istotnym czynnikiem wzrostu wydajności pracy oraz wpływa na inne aspekty życia ludzkiego, na zdrowotność i długość życia jednostek, a także determinuje ogólny dobrobyt ludzi
- Dysproporcje w dochodach pomiędzy ludnością z rodzin rolniczych i bezrolnych, na niekorzyść tych ostatnich, wynikają przede wszystkim z faktu, że znaczącą część ludności z rodzin bezrolnych tworzą emeryci. Wśród wiejskich rodzin bezrolnych aż 38,5% ankietowanych utrzymuje się głównie z rent i emerytur, natomiast wśród rodzin rolniczych wskaźnik ten wynosi 20,7%.

- Szczególnie ważną zbiorowość ludności związanej z terenami wiejskimi stanowią osoby kierujące gospodarstwami rolnymi, gdyż są grupą, która w sposób bezpośredni ma wpływ na produkcję rolniczą i tym samym decyduje o przyszłości rolnictwa. Powszechnie wśród kierowników gospodarstw rolnych dominują mężczyźni. Nadal około 80% gospodarstw rolnych jest przez nich kierowanych.
- Badania cech społeczno-demograficznych kierowników gospodarstw rolnych wykazały, że wśród tej grupy ludności występowała dość korzystna struktura wieku, przejawiająca się przede wszystkim niskim odsetkiem osób w wieku poprodukcyjnym. Najmłodszy kierownicy gospodarowali na terenie makroregionu środkowozachodniego, najstarsi natomiast w makroregionie południowo-wschodnim. Wykształcenie kierowników gospodarstw rolnych w 2005 roku było nieco gorsze niż wykształcenie ogółu ludności związanej z gospodarstwami rolnymi (mniejszy o 1,7 p.p. odsetek osób z wykształceniem średnim, pomaturalnym lub wyższym).
- Ogólnie z przeprowadzonej analizy wynika, że kierownicy gospodarstw rolnych z makroregionów, które utożsamiane są z najlepszym rolnictwem cechują się bardziej korzystną strukturą społeczno-demograficzną niż rolnicy z pozostałych terenów.
- Prowadzenie gospodarstwa rolnego przez osobę w wieku emerytalnym dotyczyło prawie co dziesiątego gospodarstwa indywidualnego w Polsce. Z badań IERiGŻ-PIB wynika, że w latach 2000-2005 nie uległo zmianie terytorialne zróżnicowanie częstości występowania jednostek emeryckich. Największy udział stanowiły one w makroregionie południowo-wschodnim (13,7%), a najmniejszy w środkowozachodnim (4,2%).
- Z analizy źródeł utrzymania wiejskich rodzin wynika, iż gospodarstwo, którego kierownikiem była osoba w wieku emerytalnym, spełniało dla rodziny je użytkującej, przede wszystkim funkcję socjalną. Osoby z nim związane czerpały bowiem dochody głównie ze źródeł pozarolniczych (głównie emerytury i renty).
- Według danych IERiGŻ-PIB, niespełna co piąte gospodarstwo indywidualne w Polsce było prowadzone przez osobę, która nie przekroczyła 35 roku życia. Przy interpretacji tego zjawiska należy brać pod uwagę, że tempo zmian pokoleniowych w polskim rolnictwie silnie determinują ukształtowane historycznie i zróżnicowane przestrzennie struktury społeczno-ekonomiczne. Pod tym względem bardziej znaczące przemiany mogły być wywołane na przestrzeni krótkiego okresu przez zauważalne czynniki, takie jak reorganizacja systemu świadczeń emerytalnych, określony kształt polityki rolnej oraz ogólna sytuacja ekonomiczna kraju
- Młodzi kierownicy, choć stanowią relatywnie nieliczną populację, to w bardzo istotny sposób mogą wpływać na kształt polskiego rolnictwa indywidualnego. Podkreśla się często, iż osoby młode są bardziej aktywne, dynamiczne, chętniej od starszych podejmują ryzyko, łatwiej przystoso-

wują się do zmian. Zachęcenie ich do szybszego przejmowania gospodarstw, może okazać się szansą rozwoju, zarówno dla poprawy warunków życia zamieszkujących je rodzin, jak i funkcjonowania całego sektora rolnego. Wydaje się, że właśnie ukształtowane w dużym stopniu w warunkach gospodarki rynkowej młode pokolenie, może wnieść szereg istotnych i pozytywnych zmian do grupy prowadzących gospodarstwa rolne, gdyż oprócz wieku oraz względnie lepszej adaptacji do nowej rzeczywistości ekonomicznej, częściej posiada też odpowiednie kwalifikacje.

- W latach 2000-2005 odnotowano pozytywne zmiany dotyczące wyposażenia obszarów wiejskich w Polsce zarówno w wybrane elementy infrastruktury technicznej jak i w przedmioty trwałego użytkowania. Nadal jednak utrzymuje się dysproporcja pomiędzy poszczególnymi grupami wiejskich rodzin oraz pomiędzy nimi a rodzinami miejskimi.
- Analiza poziomu wyposażenia rodzin w dobra trwałego użytku oraz zmiany w tym zakresie wskazują, że poziom aspiracji badanych rodzin wiejskich obrazuje coraz większe dążenia do realizacji potrzeb tzw. wyższego rzędu. Trudno jest jednoznacznie określić na ile te pozytywne zmiany związane były z procesem integracji z UE, a na ile były wyrazem postępu cywilizacyjnego obejmującego tereny wiejskie. Z pewnością świadczyły o wzroście zamożności wiejskich rodzin.
- Ocena danych dotyczących zdrowia ludności wiejskiej jest bardzo złożona, gdyż dotyczy ona nie tylko higieny, lecznictwa, profilaktyki oraz żywienia, ale również związana jest z kulturą oraz warunkami życia i pracy w środowisku wiejskim. Nie można wykluczać także innych czynników mających wpływ na zdrowotność wiejskich społeczności takich jak indywidualna odporność i predyspozycje genetyczne poszczególnych osób. Sprawą obecnie najważniejszą wydaje się edukacja prozdrowotna społeczeństwa wiejskiego. Wynika to z faktu, że coraz bardziej stan zdrowia i predyspozycje zdrowotne społeczeństwa są uwarunkowane czynnikami związanymi z odpowiednimi zachowaniami świadczącymi o profilaktyce zdrowotnej.
- Wydłużeniu życia a także dbałości i poprawie zdrowia mieszkańców obszarów wiejskich sprzyjać powinien prawidłowo rozbudowany system ochrony zdrowia, pozwalającym na leczenie i zapobieganie chorobom.
- Przemiany sytuacji społeczno-ekonomicznej na terenach wiejskich odbywają się w wielu kierunkach. W okresie 2000-2005 swoim zasięgiem obejmowały one nie tylko zmiany demograficzne i społeczne w obrębie rodziny, wyróżnionych grup rolników, ale także zauważalne były zmiany w dziedzinie aktywności zawodowej i edukacyjnej oraz przeobrażaniu własnego otoczenia.

Literatura:

1. Buks J, Buks B.: „*Cechy społeczno demograficzne i aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw rolnych*”, Komunikaty, raporty, ekspertyzy, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2004.
2. Fedyszak-Radziejowska B.: „*Wewnętrzne i zewnętrzne czynniki zmian na polskiej wsi*”, [w:] A. Rosner: „*Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*”, IRWiR PAN, Warszawa 2005.
3. „*Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 roku*”, GUS, Warszawa 2006.
4. Cież J.: „*Stres jako przyczyna wypadków przy pracy w rolnictwie w świetle literatury zagranicznej*”, materiały z XIV Międzynarodowego Seminarium ergonomii, bezpieczeństwa i higieny pracy, Instytut Medycyny Wsi, Lublin 2007.
5. „*Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*”, raport pod red. J. Czapiński, Panek T., Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 10.09.2007.
6. Frenkiel J.: „*Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi*”, IRWiR PAN, Warszawa 2003.
7. Górecki J.: „*Rola czynnika ludzkiego i kapitału społecznego w procesie rozwoju wsi i rolnictwa Polski po jej akcesji do UE*”, [w:] *Wieś i rolnictwo*, nr 2 (123) 2004.
8. Gulbicka B., Kwasek M.: „*Wpływ globalizacji na spożycie żywności w Polsce*” [w:] „*Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do UE*”, materiały konferencyjne, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
9. Karwat-Woźniak B.: „*Obszar a potencjał gospodarstwa*” [w:] *Gospodarowanie ziemią rolniczą*, IERiGŻ - PIB i ANR, Warszawa 2007.
10. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P.: „*Praca w indywidualnych gospodarstwach rolnych*”, Raport nr 28, Program Wieloletni, IERiGŻ – PIB Warszawa 2006.
11. Karwat-Woźniak B.: „*Gospodarstwa rozwojowe w procesach dostosowawczych do gospodarki rynkowej*”, Studia i monografie z. 125, IERiGŻ - PIB, Warszawa 2005.
12. Klepacki B.: „*Wykształcenie jako czynnik różnicujący zasoby, organizacje i wyniki ekonomiczne gospodarstw rolniczych*”, [w:] *Roczniki Naukowe. Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu. Tom VII, Zeszyt 1. Warszawa-Poznań 2005.*
13. Kotowska I., Grabowska I., Węzak D.: „*Edukacja*”, [w:] „*Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*”, pod red. Czapiński J., Panek T., Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2007.
14. Kowalski A.: „*Społeczne uwarunkowania rozwoju wsi i rolnictwa*”, Studia i Monografie, z. 85, IERiGŻ, Warszawa 1998.
15. Sikorska A.: „*Źródła utrzymania rodzin użytkujących gospodarstwo rolne*”, Komunikaty, raporty, ekspertyzy, Zeszyt 523, Warszawa 2006.
16. Lachowski St.: „*Poczucie zagrożenia u dzieci w związku z wykonywaniem prac w rodzinnych gospodarstwie rolnym*”, materiały z XIV Międzynarodowego Seminarium ergonomii, bezpieczeństwa i higieny pracy,- Instytut Medycyny Wsi, Lublin 2007.
17. Lachowski St.: „*Uregulowania prawne dotyczące możliwości angażowania dzieci do pracy w rodzinnym gospodarstwie rolnym*”, Instytut Medycyny Wsi, Lublin 1999
18. Sikorska A.: „*Rynek ziemi rolniczej*”, [w:] A. Woś: „*Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2005 roku*”, Warszawa 2006.

19. Sikorska A.: *„Przemiany w strukturze agrarnej gospodarstw chłopskich”*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
20. Sikorska A.: (red. naukowa): *„Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi objętych badaniem IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005”*, Projekt badawczy nr 1 H02C 03528, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
21. Sikorska A.: *„Rynek ziemi i struktura agrarna”*, [w:] *„Gospodarowanie ziemią rolniczą”*, IERiGŻ - PIB i ANR, Warszawa 2007.
22. Sikorska A.: *„Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi a proces włączania się Polski do wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej. Synteza”*, Projekt badawczy nr 1 H02C 035 28, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
23. Spychalski G.: *„Mezoeconomiczne aspekty kształtowania rozwoju obszarów wiejskich”*, IRWiR PAN, Warszawa 2005.
24. Stawicka E.: *„Stan wykształcenia ludności wiejskiej oraz możliwości podejmowania kształcenia i doskonalenia zawodowego przez rolników, Wiedza rolników jako determinant w rozwoju gospodarstw rolnych”*, opracowania na potrzeby realizacji zadania 4015, maszynopisy, Warszawa 2007.
25. Stawicka E.: *„Poziom wykształcenia ludności wiejskiej a wielofunkcyjny rozwój wsi”*. [w:] W. Kamińska: *„Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich”*, Kielce 2002.
26. Wasilewski A.: *„Stan i zmiany w infrastrukturze technicznej”*, [w:] *„Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi objętych badaniem IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005”*, Projekt badawczy nr 1 H02C 03528, praca zbiorowa pod redakcją naukową A. Sikorskiej, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
27. Wigier M.: *„Rola środków publicznych”*, [w:] *„Gospodarowanie ziemią rolniczą”*, IERiGŻ - PIB i ANR, Warszawa 2007.
28. Wrzochalska A. *„Poziom życia wiejskich rodzin rok po akcesji do UE”*, Raport nr 36, Program Wieloletni, IERiGZ-PIB, Warszawa 2006.
29. Wrzochalska A. *„Wybrane cechy społeczno-ekonomiczne ludności wiejskiej a rozwój wsi i rolnictwa”*, Raport nr 3, Program Wieloletni, IERiGZ-PIB, Warszawa 2005.
30. Wrzochalska A.: *„Edukacja jako czynnik warunkujący poprawę sytuacji ludności wiejskiej na rynku pracy”*, [w:] *„Ekonomiczno-społeczne problemy rozwoju zrównoważonego”*, tom II, pod red naukową G. Karminowkiej, Akademia Rolnicza Szczecinie, Szczecin 2007.
31. Wrzochalska A.: *„Ocena sytuacji materialnej i pomoc społeczna na wsi”*, [w:] *„Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi objętych badaniem IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005”*, Projekt badawczy nr 1 H02C 03528, praca zbiorowa pod redakcją naukową A. Sikorskiej, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
32. Zwoliński Ł.: *„Wybrane cechy demograficzne ludności wiejskiej w latach 2000-2005”*, Raport nr 58, Program Wieloletni, IERiGZ-PIB, Warszawa 2007.
33. Zwoliński Ł.: *„Mobilność przestrzenna i społeczno-zawodowa ludności wiejskiej w latach 2000-2005”*, Raport nr 29, Program Wieloletni, IERiGZ-PIB, Warszawa 2006.